

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων και Οργανισμών
ΠΜΣ Δημόσια Διοίκηση & Τοπική Αυτοδιοίκηση

**Οι πολιτιστικές διαδρομές ως βασική στρατηγική βιώσιμης τουριστικής
ανάπτυξης.**

Το παράδειγμα της πολιτιστικής διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς».

Μαρία-Ελένη Γυφτέα

Εγκεκριμένο από: **κα Μπιτσάνη Ευγενία,**
Καθηγήτρια
κα Τριανταφυλλοπούλου Αθανασία, Καθηγήτρια
κο Κοτσιλιέρη Θεόδωρο, Καθηγητή

Καλαμάτα: 2023

University of Peloponnese
Department of Business and Organisation Administration
M.P.A./M.Sc. in Public Administration and Local Government

**Cultural routes as a key strategy for sustainable tourism development.
The example of the "Routes of the Olive Tree" cultural route.**

Maria-Eleni Gyftea

Approved by: **Mrs. Bitsani Eugenia, Professor**
Mrs. Triantafyllopoulou Athanasia, Professor
Mr. Kotsilieris Theodoros, Professor

Kalamata: 2023

Δηλώνω υπεύθυνα, ότι αυτή η Διπλωματική Εργασία προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι Πολιτιστικές Διαδρομές αποτελούν μια μορφή εναλλακτικού τουρισμού που ενισχύει τη βιωσιμότητα και τον διαπολιτισμικό διάλογο, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στην διατήρηση της κληρονομιάς του κάθε τόπου. Με την παρούσα εργασία αναδεικνύουμε τη συμβολή των Πολιτιστικών Διαδρομών στην ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής και εστιάζουμε στους Δρόμους της Ελιάς, μια από τις δύο Πολιτιστικές Διαδρομές που έχουν «γεννηθεί» στην Ελλάδα. Η σημασία τους ιδιάζουσα και πολύπλευρη καθώς προάγουν τον διαπολιτισμικό διάλογο εστιάζοντας στον αγροτικό τομέα, τον πολιτισμό και την φιλοξενία, τρία στοιχεία που αποτελούν αναμφίβολα τις ναυαρχίδες του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και είναι ικανά να δημιουργήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα για τη χώρα. Στα τρία πρώτα κεφάλαια της εργασίας παρουσιάζεται όλο το θεωρητικό πλαίσιο γύρω από τον Πολιτιστικό Τουρισμό και τις Πολιτιστικές Διαδρομές. Σε αυτά τα κεφαλαία εμπεριέχεται η διαθέσιμη βιβλιογραφία που αποσαφηνίζει τους όρους και τις έννοιες, καθώς επίσης και ισχύουσες πολιτικές. Έτσι, εντοπίζοντας το βιβλιογραφικό κενό το οποίο επικεντρώνεται γύρω από την έλλειψη έγκριτης βιβλιογραφίας για τους Δρόμους της Ελιάς και τη συμβολή τους στην ανάπτυξη σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, σχεδιάζουμε και υλοποιούμε ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Αξιοποιήθηκε η συνέντευξη σε βάθος και συγκεκριμένα η ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία διεξήχθη με τρεις ερωτώμενους, ο καθένας ειδήμων στο αντικείμενο του: (α) τον εμπνευστή των Δρόμων της Ελιάς, (β) τον Πρόεδρο του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας και (γ) την Υφυπουργό του Υπουργείου Τουρισμού. Τέλος, τα επόμενα δύο κεφάλαια αφορούν αποκλειστικά την διεξαγωγή της έρευνας και των συμπερασμάτων που προκύπτουν από το σύνολο της εργασίας αυτής.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτιστικές διαδρομές, Δρόμοι της Ελιάς, Τουρισμός, Μεσσηνία

Μαρία-Ελένη Γυφτέα

Οι πολιτιστικές διαδρομές ως βασική στρατηγική βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης.

Το παράδειγμα της πολιτιστικής διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς».

(Με την επίβλεψη της: κας Μπιτσάνη Ευγενίας, Καθηγήτριας)

ABSTRACT

Cultural Routes are a form of alternative tourism that enhances sustainability and intercultural dialogue, while contributing to the preservation of the heritage of each place. In this paper we focus on the contribution of Cultural Routes to the development of each region and we focus on the Routes of the Olive Tree, one of the two Cultural Routes inspired in Greece. The Routes of the Olive Tree are the most important route for the country, being the oldest, while promoting intercultural dialogue by focusing on the agricultural sector, culture, and hospitality, three elements that are without doubt the flagships of the Greek tourism product and are capable of creating a comparative advantage for the country. The first three chapters of the paper present the entire theoretical framework around Cultural Tourism and Cultural Routes. These chapters present the available literature that clarifies the terms and concepts, as well as current policies. Thus, by identifying the literature gap we focus on the lack of reputable literature on Olive Tree Routes and their contribution to development at the local and national levels, we design and implement a qualitative research methodology. In-depth interviews were utilized, specifically semi-structured interviews, which were conducted with three interviewees, each expert in their field: (a) the initiator of the Olive Roads, (b) the President of the Messinian Chamber of Commerce & Industry and (c) the Deputy Minister of Tourism. Finally, the next two chapters are exclusively concerned with the conduct of the research and the conclusions drawn from the whole of this work.

Keywords: Cultural routes, Olive Roads, Tourism, Messinia

Maria –Eleni Gyftea

Cultural Routes as a Key Strategy for Sustainable Tourism Development.

The Example of the "Routes of the Olive Tree" Cultural Route.

(Under the supervision of: Mrs. Eugenia Bitsani, Professor)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	ii
Abstract.....	iii
Περιεχόμενα.....	iv
Πίνακας Γραφημάτων και Εικόνων	vi
Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο 1 ^ο : Τουρισμός, Πολιτιστικός Τουρισμός και Πολιτιστικές Διαδρομές	4
1.1. Από τον Τουρισμό στον Πολιτιστικό Τουρισμό	4
1.2. Πολιτιστικός Τουρισμός και Βιωσιμότητα	7
1.3. Από το Πολιτιστικό Τουρισμό στις Πολιτιστικές Διαδρομές	9
1.4. Η Αξία των Πολιτιστικών Διαδρομών στον Τουρισμό και την Τοπική Ανάπτυξη.....	11
Κεφάλαιο 2 ^ο : Το θεωρητικό πλαίσιο των πολιτιστικών διαδρομών.....	13
2.1. Τα μονοπάτια ως στοιχεία χωρικής οργάνωσης.....	13
2.2. Ιστορική Αναδρομή στις Πολιτιστικές Διαδρομές.....	17
2.3. Η έννοια «Πολιτιστικές Διαδρομές»	18
2.4. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο τυπολογίας και ανάπτυξης πολιτιστικών διαδρομών	21
2.5. Πολιτικές περί Πολιτιστικών Διαδρομών	23
Κεφάλαιο 3 ^ο : Πολιτιστικές Διαδρομές στον Ευρωπαϊκό Χωρο	26
3.1. Ευρωπαϊκές Πολιτιστικές Διαδρομές.....	26
3.1.1. Παραδείγματα Πολιτιστικών Διαδρομών στην Ευρώπη	27
3.1.1.1. Αρχιτεκτονική χωρίς σύνορα (1987).....	27
3.1.1.2. Via Francigena (1994)	28
3.1.1.3. Via Regia (2005).....	29
3.2. Πολιτιστικές Διαδρομές και Τουρισμός στην Ελλάδα.....	31

3.3. Οι Δρόμοι της Ελιάς	34
Κεφάλαιο 4 ^ο : Η Πολιτιστική Διαδρομή «Δρόμοι της Ελιάς» και η Συμβολή της στην Τουριστική Ανάπτυξη της Μεσσηνίας	37
4.1. Ερευνητικά Ερωτήματα	37
4.2. Μεθοδολογία – Ποιοτική Συνέντευξη	38
4.3. Λήψη Συνεντεύξεων και Περιορισμοί Έρευνας	39
4.4. Αποτελέσματα.....	40
4.4.1. Ερευνητικό ερώτημα 1 ^ο : Μπορούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές να παίξουν ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας, ιδίως ύστερα από μια εκτενή περίοδο πανδημίας;	41
4.4.2. Ερευνητικό ερώτημα 2 ^ο : Με ποιόν τρόπο οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν συμβάλει στην αλλαγή του τουριστικού τοπίου στη Μεσσηνία και πως έχουν ωφελήσει την τοπική κοινωνία;.....	43
4.4.3. Ερευνητικό ερώτημα 3 ^ο : Κατά πόσο και πως, οι Δρόμοι της Ελιάς αποτελούν μοχλό για την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη σε τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα;	45
Συζήτηση – Συμπεράσματα	48
Παράρτημα.....	51
Α. Πίνακας Συντμήσεων.....	51
Β. Δομή (ημι-δομημένης) Συνέντευξης - Άξονας ερωτήσεων ανά ερωτώμενο	51
Γ. Απαντήσεις ερωτώμενων.....	53
Γ.1. Απαντήσεις του Εμπνευστή της Πολιτιστικής Διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς».....	53
Γ.2. Απαντήσεις Προέδρου Επιμελητηρίου Μεσσηνίας	58
Γ.3. Απαντήσεις Υφυπουργού Τουρισμού	61
Βιβλιογραφία	68

ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Γράφημα 1: Μοντέλο πολιτιστικού τουρισμού ως κοινό έδαφος πολιτισμού και τουρισμού. Πηγή: Terkenli & Georgoula, 2022: 4.....7

Εικόνα 1: Χάρτης της διαδρομής Via Francigena (1994), Πηγή: <https://www.viefrancigene.org/en/interactive-map/>, Ανακτήθηκε στις 10/10/2022. Τελευταία Επίσκεψη: 15/10/2022.....301

Εικόνα 2: Χάρτης της Via Regia. Πηγή: <https://www.via-regia.org/eng/viaregiageschichte/flashwegeverlauf/wegeverlauf.php>, Ανακτήθηκε στις 10/10/2022. Τελευταία Επίσκεψη: 15/10/2022312

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για πολλά χρόνια, στην κοινή γνώμη επικρατούσε η άποψη «*ότι ο πολιτισμός και η ανάπτυξη δεν συμβάδιζαν*» (Vasiliadis & Belias, 2020: 1073) με αποτέλεσμα, η έννοια του πολιτισμού να απέχει από τις εκάστοτε στρατηγικές ανάπτυξης. Έτσι, ο πολιτισμός συνδέθηκε κυρίως με τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα που θεωρούνταν συχνά ως εμπόδιο για τα αναπτυξιακά σχέδια (οπ. π. · Bokona, 2013). Στις μέρες μας, ο πολιτισμός έρχεται πλέον στην επιφάνεια και συμμετέχει στον αναπτυξιακό σχεδιασμό ως ένα βασικό εργαλείο, αφού η παγκοσμιοποίηση, η οικονομική κρίση και πολλές νέες κοινωνικές παράμετροι αποτελούν δεδομένα που συμβάλλουν στην (ταχεία) αλλαγή των κοινωνιών (Bokona, 2013 · Shome, 2002) και «*μας αναγκάζουν να ξανασκεφτούμε τον πολιτισμό με νέους τρόπους και μέσα από νέους προβληματισμούς*» (Vasiliadis & Belias, 2020: 1073). Άλλωστε, δεν είναι σύμπτωση το γεγονός ότι οι σύγχρονες κυβερνήσεις ανά τον κόσμο αναθεωρούν τις αναπτυξιακές τους στρατηγικές και αναζητούν εντόνως νέες πηγές πληροφορίας. Έτσι, διαφαίνεται ακόμη περισσότερο η δύναμη αλλά και η δυναμική του πολιτισμού και -θεωρώντας τον ως παράγοντα βιώσιμης ανάπτυξης αλλά και ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής και αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ ανθρώπων που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα- αναδεικνύεται περαιτέρω μέσα από δράσεις όπως οι πολιτιστικές διαδρομές.

Απόρροια των παραπάνω είναι πως πλέον υφίσταται ένα διαρκώς αυξανόμενο και εντονότερο ενδιαφέρον για έρευνα για τον τρόπο που ο πολιτισμός μπορεί αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης, αξιοποιώντας πληθώρα προσεγγίσεων, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτιστικών διαδρομών (Bokona, 2013). Μάλιστα, η ανάπτυξη γύρω από τις πολιτιστικές διαδρομές παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φέρνει το «τοπικό» στο «παγκόσμιο», δημιουργώντας για αρχή διακρατική επικοινωνία και διαπολιτισμικό διάλογο. Ωστόσο η έρευνα, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών, είναι αρκετά περιορισμένη (Vasiliadis & Belias, 2020) κάνοντας έτσι την διεθνή έγκριτη βιβλιογραφία να έχει ένα τεράστιο κενό σχετικά με ένα βασικό κομμάτι του ελληνικού τουρισμού.

Προκειμένου να καλυφθεί αυτό το κενό, η παρούσα εργασία θα επικεντρωθεί στην περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών ως μηχανισμού προβολής της

πολιτιστικής κληρονομιάς και δημιουργίας ευκαιριών ανάπτυξης χρησιμοποιώντας την περίπτωση της Ελλάδας. Ως εκ τούτου, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει την τρέχουσα κατάσταση των πολιτιστικών διαδρομών στην Ελλάδα, εστιάζοντας στην σημαντικότερη διαδρομή που διαθέτει η χώρα αυτή τη στιγμή, η οποία είναι οι «Δρόμοι της Ελιάς». Ο λόγος που χαρακτηρίζεται η Διαδρομή αυτή ως σημαντικότερη, είναι διότι έχει αναγνωριστεί από την UNESCO ως «Παγκόσμια Πολιτιστική Διαδρομή Διαπολιτισμικού Διαλόγου και Βιώσιμης Ανάπτυξης» ενώ μέχρι και πριν μερικούς μήνες ήταν η μόνη διαδρομή που αποτελούσε προϊόν ελληνικής πρωτοβουλίας, εγκεκριμένη από το Συμβούλιο τη Ευρώπης. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα στο 2022 εγκρίθηκε από τον ίδιο φορέα και η Πολιτιστική Διαδρομή για τα «Ιστορικά Καφέ», η οποία αποτελεί τη δεύτερη ελληνική πρωτοβουλία του έργου των Πολιτιστικών Διαδρομών.

Για την υλοποίηση του παρόντος έργου, οργανώσαμε την εργασία αυτή σε δύο μέρη - θεωρητικό και ερευνητικό - τα οποία συνολικά αποτελούνται από πέντε κεφάλαια, εκ των οποίων το τελευταίο είναι τα συμπεράσματα και τα τρία πρώτα κεφάλαια αφορούν το θεωρητικό μέρος της εργασίας.

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τη θεωρία και τους ορισμούς για το πως από την γενική έννοια του Τουρισμού οδηγηθήκαμε στο να συζητάμε συγκεκριμένα για τον Πολιτιστικό Τουρισμό, κατά πόσο έχει συνάφεια με την βιωσιμότητα και πως όλα αυτά έχουν οδηγήσει στις Πολιτιστικές Διαδρομές. Στην τελευταία ενότητα του πρώτου κεφαλαίου εστιάζουμε στην αξία των πολιτιστικών διαδρομών για τον τουρισμό γενικότερα και για την τοπική ανάπτυξη ειδικότερα.

Το επόμενο κεφάλαιο εστιάζει στις Πολιτιστικές Διαδρομές, κάνοντας λόγο για τα μονοπάτια ως στοιχεία χωρικής οργάνωσης και μια ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη των πολιτιστικών διαδρομών ενώ παράλληλα αποσαφηνίζεται η έννοια των πολιτιστικών διαδρομών και παρουσιάζεται το ευρωπαϊκό πλαίσιο και οι πολιτικές που τις διέπουν.

Το τρίτο κεφάλαιο προσεγγίζει το θέμα των Πολιτιστικών Διαδρομών στην Ευρώπη, παρουσιάζοντας αντίστοιχες διαδρομές σε χώρες της ηπείρου μας. Στη συνέχεια, επικεντρωνόμαστε στην Ελλάδα και στον ρόλο που διαδραματίζουν οι πολιτιστικές διαδρομές στην τουριστική ανάπτυξη της, καταλήγοντας στη μέχρι πρότινος μοναδική ελληνική πρωτοβουλία πολιτιστικής διαδρομής στην χώρα, τους «Δρόμους της Ελιάς».

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται το ερευνητικό κομμάτι αυτής της εργασίας. Παρουσιάζονται τα υλικά και οι μέθοδοι που αξιοποιήθηκαν, οι περιορισμοί της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα και πώς αυτά αναπτύχθηκαν, καθώς και τα αποτελέσματα που προέκυψαν. Η μεθοδολογία που αξιοποιήθηκε είναι η πιο διαδεδομένη μέθοδος ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και είναι η ημι-δομημένη συνέντευξη σε βάθος. Η συνέντευξη έγινε σε τρία άτομα που θεωρούμε ανθρώπους – κλειδιά για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, αναλύουμε τα αποτελέσματα της έρευνας, εξάγοντας συμπεράσματα και προτάσεις ενώ στο παράρτημα βρίσκεται ο Πίνακας Συνομογραφιών/Συντμήσεων, ο οδηγός συνέντευξης και οι απαντήσεις των ερωτώμενων στις συνεντεύξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

1.1. Από τον Τουρισμό στον Πολιτιστικό Τουρισμό

Τα πρότυπα του τουρισμού και του πολιτισμού, είναι διαχρονικά άρρηκτα συνδεδεμένα. Τα πολιτιστικά -και μη- αξιοθέατα καθώς και οι τοπικές εκδηλώσεις αποτελούν σημαντικά ταξιδιωτικά κίνητρα ενώ παράλληλα, τα ταξίδια από μόνα τους δημιουργούν πολιτισμό. Δυστυχώς, μόνο τις τελευταίες δεκαετίες η σύνδεση του πολιτισμού με τον τουρισμό έχει αναγνωριστεί με σαφήνεια ως μια ξεχωριστή μορφή τουρισμού με τον όρο: «πολιτιστικός τουρισμός».

Ο πολιτιστικός τουρισμός, ως κοινωνικό φαινόμενο και αντικείμενο πανεπιστημιακής έρευνας και μελέτης, μπορεί να αναχθεί στην αύξηση των ταξιδιών αναψυχής μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς τα ταξίδια ήταν αυτά που συνέβαλλαν όχι μόνο στην διεύρυνση της πολιτιστικής κατανόησης, αλλά και στην ανάπτυξη των κατακερματισμένων οικονομιών. Οικονομικοί δείκτες όπως το ΑΕΠ, το εισόδημα των νοικοκυριών και η κατανάλωση συνέχισαν να ακολουθούν αυξητική τάση τις δεκαετίες 1960-1970, ταυτόχρονα ακολούθησε αύξηση των διεθνών ταξιδιών και της «κατανάλωσης» περαιτέρω του πολιτισμού. Μέχρι και την επόμενη δεκαετία (1980), η προσέλευση διεθνών επισκεπτών σε σημαντικές περιοχές και αξιοθέατα άρχισε να προσελκύει το ενδιαφέρον ώστε ο όρος «πολιτιστικός τουρισμός» να προσαρτηθεί σε μια ανερχόμενη και συγχρόνως εξειδικευμένη αγορά. Οι πρώιμες επιστημονικές μελέτες για τον πολιτιστικό τουρισμό έκαναν την εμφάνισή τους επίσης εκείνη την εποχή και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού (UNWTO) δημιούργησε τον πρώτο του ορισμό για το φαινόμενο που αναδυόταν. Κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1990 εμφανίστηκε μια από τις πρώτες εκτιμήσεις που αφορούσαν το μέγεθος της προαναφερθείσας «αγοράς» (στο 37% από το σύνολο του διεθνούς τουρισμού) και αποδόθηκε στον UNWTO, παρότι ο Bywater (1993) τονίζει πως δεν είναι σαφές το πώς προέκυψε αυτή η εκτίμηση.

Ο πολιτιστικός τουρισμός εξακολούθησε να κεντρίζει το ενδιαφέρον και τις δυο τελευταίες δεκαετίες της περασμένης χιλιετίας, οδηγούμενος από την «άνθηση της κληρονομιάς» (Hewison, 1987), την αύξηση και βελτίωση των διεθνών και

εγχώριων ταξιδιών και σαφέστατα από την ίδια του τη ταυτότητα που τον προσδιορίζει ως «καλής» μορφής τουρισμό, που θα ενδυναμώσει την οικονομία και θα βοηθήσει τη διατήρηση του πολιτισμού (Richards, 2001). Οι πρώτοι μήνες της δεκαετίας του 1990 αποτελούν ένα διάστημα που ο πολιτιστικός τουρισμός μετασχηματίζεται καθώς αρχικά προσανατολιζόταν προς το ελίτ κοινό, στην πορεία βρήκε μια νέα ευκαιρία ανάπτυξης στη μαζική αγορά. Ο πολιτιστικός τουρισμός ξεκίνησε να καθιερώνεται σε ποικίλες τουριστικές περιοχές και παράλληλα κέντριζε και το ενδιαφέρον μελετών από ακαδημαϊκούς. Οι πρώτοι (τουριστικοί) οδηγοί περί πολιτιστικού τουρισμού άρχισαν να εμφανίζονται (Ivanovic, 2008· Smith, 2003) και παράλληλα εμφανίστηκε ένα αυξανόμενο φάσμα ερευνητικών εργασιών που συνδέονται με ποικίλες προσεγγίσεις (Richards & Munsters, 2010, Smith & Richards, 2013).

Η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού σηματοδοτήθηκε επιπλέον από τον διαμοιρασμό του σε μια σειρά αναδύομενων τομέων όπως, ο τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς, ο καλλιτεχνικός τουρισμός, ο γαστρονομικός τουρισμός, ο κινηματογραφικός τουρισμός και ο δημιουργικός τουρισμός. Με τον ίδιο τρόπο που μία διευρυμένη προσέγγιση του πολιτισμού είχε συμβάλει στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού κατά τη δεκαετία του 1990, έτσι και ο καταμερισμός της έννοιας του πολιτιστικού τουρισμού βοήθησε στο να αυξηθούν τα ποσοστά των δημοσιεύσεων που επικεντρώνονταν στον εν λόγω κλάδο. Μέσω της ανάπτυξης αυτής, ήρθαν και δικές της προκλήσεις και μέχρι το 2013 ο Boniface κατέγραφε ήδη προβλήματα με την ύπαρξη υπεράριθμων Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς, ένα ζήτημα όπου τώρα συνοδεύεται από την έννοια του «υπερτουρισμού». Ωστόσο, τα προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπιστούν για τη διατήρηση της υλικής κληρονομιάς και η αυξανόμενη διάθεση των τουριστών/επισκεπτών για καινούριες εμπειρίες, συνέβαλλαν στο να στραφεί αντίστοιχα το ενδιαφέρον και στην αξία της άυλης κληρονομιάς στον τουρισμό (Du Cros, 2012).

Ο διαρκώς μεταβαλλόμενος χαρακτήρας που διέπει τον πολιτιστικό τουρισμό τέθηκε πριν μερικά χρόνια στο επίκεντρο της Έκθεσης του UNWTO για τον Τουρισμό και τις Πολιτιστικές Συνέργειες (2018), που περιλάμβανε διαδικτυακές έρευνες που ικανοποιούσαν το 43% από τα κράτη-μέλη του UNWTO καθώς και 61 διεθνείς εμπειρογνώμονες και ακαδημαϊκούς με ειδίκευση στο αντικείμενο. Η εν λόγω έρευνα επιβεβαιώνει το νόημα του πολιτιστικού τουρισμού, με το 89% των εθνικών τουριστικών διοικήσεων να δηλώνουν πως ο πολιτιστικός τουρισμός

αποτελούσε κομμάτι της πολιτικής τους για τον τουρισμό. Επίσης οι ερωτώμενοι σημείωσαν πως ανέμεναν περισσότερη ανάπτυξη στον πολιτιστικό τουρισμό την επόμενη πενταετία. Η μελέτη παρείχε επιπροσθέτως, για πρώτη φορά, εμπειρική υποστήριξη για τις αρχικές εκτιμήσεις για το μέγεθος της αγοράς του πολιτιστικού τουρισμού. Υπολογίστηκε μάλιστα πως για το έτος 2017, οι διεθνείς αφίξεις που αφορούσαν τον πολιτιστικό τουρισμό αντιπροσώπευαν περισσότερο απ' το 40% εξ' όλων των διεθνών αφίξεων του τουρισμού ή το ισοδύναμο περίπου 516.000.000 διεθνών ταξιδιών. Αυτό, παρέχει μία προφανή επιβεβαίωση και δικαίωση, της από καιρό αναφερόμενης, αλλά και κατά πολύ αβάσιμης εκτίμησης πως ο πολιτιστικός τουρισμός εκπροσωπεί το 40% στον παγκόσμιο τουρισμό (Bywater, 1993). Παρόλα αυτά, το πιο σημαντικό και κρίσιμότερο σημείο, είναι πώς ορίζεται ο πολιτιστικός τουρισμός και αναμφίβολα αποτελεί ένα ερώτημα και μια συζήτηση που μαίνεται για μεγάλο χρονικό διάστημα (Allen et. al., 2015 · Du Cros & McKercher, 2014 · Richards, 1996).

Επιπλέον, στην 22η Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης που πραγματοποιήθηκε στο Chengdu της Κίνας, ο πολιτιστικός τουρισμός ήταν μία από τις τουριστικές κατηγορίες που απέκτησε έναν καινούριο επιχειρησιακό ορισμό (UNWTO, 2017: 18). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, *«Ο πολιτιστικός τουρισμός είναι ένα είδος τουριστικής δραστηριότητας στην οποία το βασικό κίνητρο του επισκέπτη είναι να μάθει, να ανακαλύψει, να βιώσει και να καταναλώσει τα υλικά και άυλα πολιτιστικά αξιοθέατα/προϊόντα σε έναν τουριστικό προορισμό.»*

Αυτά τα αξιοθέατα/προϊόντα, αποτελούν κομμάτι ενός ευρύτερου συνόλου από διακριτικά υλικά, διανοούμενα, πνευματικά και συναισθηματικά στοιχεία μίας κοινωνίας που αποτελείται από τέχνες και αρχιτεκτονική. Κληρονομιά που σχετίζεται με την ιστορία, τον πολιτισμό τη γαστρονομία, την ποίηση και τη λογοτεχνία, τις μελωδίες και τη μουσική, τη δημιουργική βιομηχανία και τους πολιτισμούς που είναι «ζωντανοί» και αφορούν τον τρόπο ζωής, το σύστημα αξιών, τις πεποιθήσεις και τις παραδόσεις.

Ο εν λόγω καινούριος ορισμός επιβεβαιώνει την αρκετά μεγάλη ευρύτητα του σύγχρονου πολιτιστικού τουρισμού, ο οποίος σχετίζεται όχι μόνο με τοποθεσίες και μνημεία, αλλά και με τον τρόπο ζωής, την δημιουργικότητα και τον «καθημερινό πολιτισμό» ή/και την γεωγραφία της καθημερινής ζωής (Terklenli & Georgoula, 2022). Όπως τονίζει η έκθεση του UNWTO (2018), ο κλάδος του πολιτιστικού τουρισμού δεν εστιάζει πλέον στην κλασική υλική κληρονομιά της Δύσης, αλλά σε

ένα πολύ πιο ευρύ και περιεκτικό πεδίο διαφορετικών πολιτιστικών πρακτικών σε κάθε «γωνιά» του πλανήτη. Υπό αυτή την έννοια, ο ορισμός αυτός προβάλλει την ανάπτυξη της παραγωγής και κατανάλωσης του πολιτιστικού τουρισμού, καθώς και την διεύρυνση των ακαδημαϊκών ερευνών περί πολιτιστικού τουρισμού.

1.2. Πολιτιστικός Τουρισμός και Βιωσιμότητα

Γράφημα 1: Μοντέλο πολιτιστικού τουρισμού ως κοινό έδαφος πολιτισμού και τουρισμού. Πηγή: Terkenli & Georgoula, 2022: 4.

Το μοντέλο του πολιτιστικού τουρισμού ως το κοινό έδαφος μεταξύ πολιτισμού και τουρισμού (Γράφημα 1) απεικονίζει την αμφίδρομη σχέση μεταξύ της τοπικής (local side) και της τουριστικής πλευράς (tourist side), όσον αφορά τις επί μέρους διαδικασίες («σχηματισμός ταυτότητας, ανάπτυξη/αλλαγή») που λαμβάνουν χώρα στην επαφή μεταξύ των δύο αυτών πλευρών, αναφορικά με τον πολιτισμό και τον πολιτιστικό τουρισμό (Terkenli & Georgoula, 2022: 4). Το πιο έντονα σκιασμένο τμήμα του γραφήματος 1, αντιπροσωπεύει τον «πολιτιστικό τουρισμό», δηλαδή την επικάλυψη μεταξύ των δύο κύκλων: του «πολιτισμού» και του «τουρισμού».

Σύμφωνα με την δουλειά των Terkenli & Georgoula (2022: 4) παρόλο που «η αειφορία ως έννοια προσφέρει (...) ευκαιρίες για τη συνένωση περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών θεωρήσεων και στόχων, τα διαφορετικά ενδιαφέροντα και επιδιώξεις πολύ συχνά καθιστούν την εφαρμογή της άσχετη, συγκρουσιακή ή άφατη,

ειδικά όταν προστίθεται η πολιτισμική μεταβλητή στην εξίσωση». Αυτό, συνδυάζει την εφαρμογή και τη λειτουργικότητα της έννοιας στην περίπτωση του τουρισμού, ενός πολυδιάστατου φαινομένου από τη φύση του (Buckley, 2012 · Bramwell & Lane, 2015). Η διεθνής ερευνητική κοινότητα δεν έχει ακόμη μελετήσει επαρκώς τους παράγοντες επιφυλακτικότητας και αμφισβήτησης στην εφαρμογή της έννοιας της πολιτιστικής βιωσιμότητας στον τουρισμό, και ιδίως στον πολιτιστικό τουρισμό (Terkenli & Georgoula, 2022).

Όπως είναι εύκολα αντιληπτό, δεν ψάχνουν όλοι οι επισκέπτες/τουρίστες πολιτιστικά αξιοθέατα σε όλα τα μέρη. Η πλειοψηφία όσων χρησιμοποιούν των μαζικά πακέτα τουρισμού, συχνά αποζητούν και επιδιώκουν να βιώνουν ένα υβριδικό μοντέλο τουρισμού που τους προσφέρει την απόλαυση μιας εμπορευματοποιημένης, «κατασκευασμένης» / «ψευδοκουλτούρας» της τοπικής κοινωνίας (Liu, 2003: 468), ή κατά τον MacCannell (1976: 56), «σταδιακής αυθεντικότητας».

Από την άλλη, οι προοπτικές του πολιτιστικού τουρισμού μπορούν να γίνουν αρκετά επιθυμητές και ωφέλιμες όταν πρόκειται για την *«καθιέρωση, την υποστήριξη και την ενίσχυση ή περαιτέρω ανάπτυξη της τοπικής πολιτιστικής βιωσιμότητας και της αειφορίας του τουρισμού»* (Terkenli & Georgoula (2022: 5), συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στο σύνολο της βιώσιμης ανάπτυξης του εκάστοτε προορισμού. Λαμβάνοντας υπόψη πως ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μια οικονομική δραστηριότητα άρρηκτα συνδεδεμένη με το μέρος όπου εμφανίζεται, οι δραστηριότητες και οι υπηρεσίες προς τους επισκέπτες, οφείλουν να έχουν συνάφια ή ιδανικά να αποτελούν κομμάτι της καθημερινής ζωής και της κοινωνικής δραστηριότητας, συμβάλλοντας σε μια διαρκή δημιουργία αίσθησης της τοπικής υπερηφάνειας (Terkenli & Georgoula, 2022)

Τα πολιτιστικά και τουριστικά προϊόντα και υπηρεσίες, συμπεριλαμβάνοντας τις εκδηλώσεις και τα φεστιβάλ, οφείλουν να εναρμονίζονται με την ταυτότητα των τόπων και των αντίστοιχων κοινοτήτων τους (οπ. π). Σε αυτά τα πλαίσια, η συμμετοχική διακυβέρνηση *«μέσω της κοινής ιδιοκτησίας και της διαχείρισης της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς επιτρέπει νέες προοπτικές και συλλογικές προσπάθειες για τον επαναπροσανατολισμό της πρακτικής, και ως εκ τούτου μπορεί να οδηγήσει σε νέες και πιο ανθεκτικές οδούς για βιώσιμη ανάπτυξη»* (United Nations, 2015: 7).

1.3. Από το Πολιτιστικό Τουρισμό στις Πολιτιστικές Διαδρομές

Ο πολιτισμός και ο τουρισμός είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους για να εξυπηρετήσουν τον κύριο στόχο, ο οποίος δεν είναι άλλος από αυτόν της αναπαράστασης του παρελθόντος στο παρόν (Poria et. al., 2001). Αντίστοιχα, οι πολιτιστικές διαδρομές παρέχουν μια σύνδεση τόσο με την ύλη όσο και με την υλική κληρονομιά για να προσελκύσουν τη σημερινή γενιά του «νέου τουρισμού», που αναδύεται από τον πολιτιστικό τουρισμό. Αυτός ο νέος τύπος τουρισμού στον οποίο ανήκουν οι πολιτιστικές διαδρομές είναι γνωστός ως «δημιουργικός τουρισμός» (Khovanova-Rubicondo, 2010). Οι Πολιτιστικές Διαδρομές όχι μόνο προσφέρουν δημιουργικές δραστηριότητες και εκμάθηση του μέσου, αλλά διατηρούν επίσης τον αειφόρο τουρισμό (Dayoub et. al., 2020).

Ο δημιουργικός τουρισμός ορίζεται ως η εμπειρία του τοπικού πολιτισμού με την εκτέλεση και τη συμμετοχή σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τον πολιτισμό. Οι δραστηριότητες μπορούν να συσχετιστούν με τέχνες, θρησκευτικές τελετές και φυσικά με τη δοκιμή της τοπικής κουζίνας (Richards, 2006). Ο δημιουργικός τουρισμός γίνεται ολοένα και πιο σημαντικός για την υποστήριξη της ταυτότητας του τόπου προορισμού, την τόνωση της κατανάλωσης του τοπικού πολιτισμού και της δημιουργικότητας (Richards, 2000). Στον δημιουργικό τουρισμό, μια πολιτιστική διαδρομή πρέπει να λειτουργεί ως προϊόν πολιτιστικού τουρισμού καθώς έχοντας όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά προϊόντος, προσφέρει αντίστοιχο περιεχόμενο, πληροφορίες και εγκαταστάσεις για την παροχή υπηρεσιών φιλοξενίας και διαμονής (Cojocariu, 2015). Ο Richards (2000) είναι γνωστός για την αναγνώριση του αναδυόμενου δημιουργικού τουρισμού ως τον νέο και πιο διαδραστικό πολιτιστικό τουρισμό. Οι Richards και Raymond (2000) τόνισαν ότι ο δημιουργικός τουρισμός ενισχύει τη συμμετοχή του κοινού ενώ όταν σχεδιάζεται γύρω από τη δημιουργικότητα παράγει, γενικά, περισσότερα έσοδα από τον παραδοσιακό πολιτιστικό τουρισμό (Richards & Wildson, 2006).

Η επόμενη σημαντική προσέγγιση είναι ο «αργός τουρισμός», η ενσωμάτωση και ο αποτελεσματικός του ρόλος στην προώθηση μιας δημιουργικής μορφής πολιτιστικού τουρισμού. Ο αργός τουρισμός είναι ένα είδος τουρισμού το οποίο δίνει έμφαση στην εμπειρία ενός ταξιδιού χωρίς επιπλοκές, βιασύνες ή οχλήσεις. Αυτός ο τύπος τουρισμού προωθεί μια πιο χαλαρή προσέγγιση που συμβάλλει στην

ανακάλυψη και απόλαυση κάθε πτυχής της περιήγησης με προγραμματισμένο τρόπο. Ένα από τα κύρια ζητήματα που σχετίζονται με τον τουρισμό, σε μία κοινωνία με έντονους και ταχύτατους ρυθμούς καθημερινότητας, είναι το άγχος που σχετίζεται με την κάλυψη πολλών απομακρυσμένων τοποθεσιών σε σύντομο χρονικό διάστημα (Callot, 2013). Οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν τη δυνατότητα να ενσωματώσουν αυτόν τον αργό τουρισμό, ενώ την ίδια στιγμή καλύπτουν πολλούς προορισμούς, προσελκύοντας παράλληλα τουρίστες.

Οι Πολιτιστικές Διαδρομές που έχουμε δει έως τώρα στο παρόν πόνημα, αποτελούν ένα πρόγραμμα το οποίο αναπτύσσει και υλοποιεί το Συμβούλιο της Ευρώπης. Η πρόθεση αυτού του έργου, είναι η δημιουργία δικτύων που υπερβαίνουν τις απτές διαδρομές που διασυνδέουν τους πολιτιστικούς χώρους. Αυτοί οι διάδρομοι φιλοξενούν την ποικιλία των δημιουργικών στοιχείων σε μια περιοχή. Ένας τουρίστας μπορεί να τα βιώσει με αργό ρυθμό χωρίς πίεση και βιασύνη (Wurzburger et. al., 2019). Σύμφωνα με το ICOMOS και τη Διεθνή Επιτροπή Πολιτιστικών Διαδρομών του ICOMOS, βασικά χαρακτηριστικά της πολιτιστικής διαδρομής, όπως η ενοποίηση των οικονομικών και πνευματικών πτυχών μιας τοποθεσίας, η πολιτιστική διαδρομή και η ιστορία της ίδιας της διαδρομής, είναι ιδιαίτερα σημαντικά (Shishmanova, 2015). Οι πολιτιστικοί διάδρομοι (cultural corridors) και διαδρομές (routes) είναι μια ελκυστική λύση για να δώσουν στους ταξιδιώτες την ευκαιρία για εκτενή έκθεση σε μια θεματική διαδρομή (Zabbini, 2012). Οι πολιτιστικοί διάδρομοι είναι δύο ειδών: αφενός αυτοί που διασυνδέουν πρωτεύοντες και δευτερεύοντες χώρους για να σχηματίσουν μια πολιτιστική διαδρομή και αφετέρου αυτοί που παρουσιάζουν τους ίδιους τους διαδρόμους ως προορισμό (Melenez, et. al., 2015). Εκτός από τον ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη, οι τουριστικές διαδρομές είναι επίσης σημαντικά εργαλεία διατήρησης του περιβάλλοντος και διαχείρισης του ανθρώπινου αντίκτυπου σε τέτοιες τοποθεσίες (Weaver, 1995 · Strauss & Lord, 2001). Έτσι, οι πολιτιστικές διαδρομές είναι ικανές να λειτουργήσουν σαν εργαλείο βιώσιμης ανάπτυξης για την κεφαλαιοποίηση και εγκατάσταση περιθωριακών ή αγροτικών περιοχών (Majdoub, 2010).

1.4. Η Αξία των Πολιτιστικών Διαδρομών στον Τουρισμό και την Τοπική Ανάπτυξη

Σε διεθνές επίπεδο, οι οικονομικές πιέσεις και οι πολιτικές αποφάσεις, συμβάλλουν σημαντικά στην μελέτη και έρευνα της διαχείρισης των πόρων της πολιτιστικής κληρονομιάς ως πόλου έλξης του τουρισμού και γενικότερα των δραστηριοτήτων αναψυχής (Kouri, 2012 · Vasiliadis & Belias, 2020). Επί του παρόντος και βάσει των νέων συνθηκών που δημιουργούν τα πρόσφατα παγκόσμια φαινόμενα, όπως η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, η πανδημία του COVID-19 κ.α., πληθώρα τουριστικών αναλυτών ισχυρίζονται ότι οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν τον πλέον αποτελεσματικότερο τρόπο για την διανομή των επισκεπτών/τουριστών, καθώς δίνουν την ευκαιρία σε λιγότερο γνωστές και κατ' επέκταση εξερευνημένες περιοχές που φέρουν πολύτιμους πολιτιστικούς πόρους να γίνουν περισσότερο γνωστές στο ευρύ κοινό (Vasiliadis & Belias, 2020 · Lourens, 2007). Ο τουρισμός αυτός (των πολιτιστικών διαδρομών) μπορεί να προσεγγιστεί και ως *«μια στρατηγική που συνδέει λιγότερο»* δημοφιλείς περιοχές - συνήθως μη αστικές - *«με τουριστικά αξιοθέατα, προκειμένου να τις διαφημίσει πιο αποτελεσματικά κάτω από ένα ενιαίο θέμα και να βελτιώσει τη διαχείριση και τη διατήρηση των χαρακτηριστικών της κληρονομιάς τους»* (Vasiliadis & Belias, 2020: 1077). Ένας εκ των βασικότερων στόχων των πολιτιστικών διαδρομών, είναι η *«προστασία και τεκμηρίωση μικρότερων τοποθεσιών πολιτιστικής κληρονομιάς συχνά τοπικής σημασίας»* (οπ. π.). Η διασπορά των επισκεπτών σε λιγότερο γνωστούς και ανεπτυγμένους τόπους αυξάνει την ελκυστικότητα των χώρων μέσω του συλλογικού μάρκετινγκ αλλά και διευρύνει την περίοδο παραμονής του επισκέπτη. Επιπρόσθετα, μέσα από τις διαδρομές αυτές, βελτιώνεται η παραγωγικότητα και η τοπική οικονομία αφού τα παρεχόμενα προϊόντα και οι υπηρεσίες προέρχονται από τις τοπικές κοινωνίες (Snowball & Courtney, 2010).

Η καθοδήγηση ή/και η ώθηση των ροών των επισκεπτών προς μέρη όπου είναι πιθανό να μην τους ενδιαφέρουν καθόλου ή/και δεν θα αποτελούσαν μία από τις πρώτες τους επιλογές, συνεισφέρει επίσης και στην αποσυμφόρηση ορισμένων πολυσύχναστων προορισμών που απευθύνονται στον μαζικό τουρισμό (Vasiliadis & Belias, 2020). Η προσέγγιση στο τι ουσιαστικά σηματοδοτεί ένας επαναπροσδιορισμός του θελκτικού προορισμού, είναι ο ορισμός της βιώσιμης

ανάπτυξης, αφού αναπτύσσονται οικονομικά -και όχι μόνο- και οι αδύνατες κοινότητες μιας περιοχής (Kouri, 2012). Ο τουρίστας, σε πολλές περιπτώσεις, αναζητά ένα ταξίδι όπου θα βιώσει την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και τα στοιχεία αυτής, όπως για παράδειγμα οι εικαστικές τέχνες και οι τέχνες του θεάματος, τα κτίρια και οι περιοχές με πολιτιστικό ενδιαφέρον, τα τοπία, η καθημερινή ζωή (στο παρόν και το παρελθόν), οι αξίες, οι παραδόσεις και οι τοπικές εκδηλώσεις, η γαστρονομία, η τέχνη, η μουσική και η αρχιτεκτονική (Jamieson, 1998).

Πολύ σημαντικό κομμάτι στην εμπειρία του επισκέπτη, είναι η επαφή με τον τόπο πληθυσμό, δηλαδή τους «πραγματικούς ανθρώπους» του τόπου, και κατ' επέκταση η επαφή με «την τοπική κουλτούρα και τις δημιουργικές πρακτικές» (Vasiliadis & Belias, 2020: 1077). Η μεταμοντέρνα έρευνα για την ταυτότητα και τις ρίζες ενθαρρύνει τον σύγχρονο άνθρωπο να αναζητά εμπειρίες που του επιτρέπουν να αλληλοεπιδρά με την εκάστοτε τοπική κοινωνία, να κατανοεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και να συνειδητοποιήσει πως αυτά συνδέονται με τον υπόλοιπο κόσμο (Majdoub, 2010).

Ωστόσο, στα επίπεδα που αφορούν την επιχειρηματικότητα και τη συνεργασία με φορείς, ο τουρισμός των πολιτιστικών διαδρομών συγκεντρώνει τόπους και δραστηριότητες σε μια συγκεκριμένη/ορισμένη γεωγραφική περιοχή, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου εμπορικού ζητήματος. Προσφέρει την ευκαιρία στις τοπικές επιχειρήσεις να παρέχουν στους επισκέπτες τουριστικά (ή μη) αγαθά και υπηρεσίες, όπως διαμονή, πώληση τοπικών χειροτεχνιών και τροφίμων ή άλλα προϊόντα και υπηρεσίες που εντοπίζονται στην εκάστοτε περιοχή (Snowball & Courtney, 2010).

Ο εκάστοτε επισκέπτης ως μέρος αυτής της αμφίδρομης σχέσης είναι αρκετά απαιτητικός για την κάλυψη των αναγκών τις συνεργασίας μεταξύ του κάθε εμπλεκόμενου μέλους. Για μια επιτυχημένη (πολιτιστική) διαδρομή, προϋπόθεση είναι να συμμετέχουν και να συνεργάζονται πολλά άτομα, οργανισμοί, φορείς και δομές στην Ευρώπη (Vasiliadis & Belias, 2020). Το διαρκώς αυξανόμενο τουριστικό ενδιαφέρον για τον πολιτισμό – ιδίως κατά τα τελευταία έτη – αυξάνει όλο και περισσότερο τα κίνητρα διατήρησης και διάδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, ανάπτυξης δικτύων και ανταλλαγής εμπειριών μεταξύ των παραγόντων, συμβάλλοντας στη μείωση των περιφερειακών και διαπεριφερειακών ανισοτήτων και κατ' επέκταση, προσφέροντας κοινωνικοοικονομικά, πολιτιστικά και περιβαλλοντικά οφέλη σε διαφορετικούς τόπους (Kouri, 2012 · Vasiliadis & Belias, 2020 · Terkenli & Georgoula, 2022).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

2.1. Τα μονοπάτια ως στοιχεία χωρικής οργάνωσης

Σύμφωνα με τον Lynch¹ (1960), τα μονοπάτια αποτελούν τα κανάλια που επιτρέπουν στον παρατηρητή να κινείται από καθημερινή βάση έως και λιγότερο συχνά. Η παράδοση ή η προσπάθεια να δοθεί ένα νόημα στο ρόλο των μονοπατιών της πόλης (του Lynch), έχει και ως αποτέλεσμα την αναγνώριση της δομικής φύσης αυτών. Αναφερόμενος στην πόλη του Jersey παρατηρεί ότι η πλειοψηφία των μονοπατιών - της πόλης- παρουσιάζεται πως είχαν καθαρά δομικό χαρακτήρα. Παράλληλα αναφέρει πως η συνέχεια των μονοπατιών αποτελεί αναμφίβολα λειτουργική αναγκαιότητα. Τα μονοπάτια της πόλης, η κατοίκηση του δικτύου και οι σημαντικές διαδρομές κυκλοφορίας μέσα από το αστικό συγκρότημα αντιπροσωπεύουν το ισχυρότερο νόημα με το οποίο μπορεί να ερμηνευτεί το σύνολο.

Ωστόσο, οι Economou & Zikidis (2013: 54) θέτουν ερωτήματα όπως: *«ποιες είναι οι ιδιότητες που βαθμολογούνται σε αυτές τις διαδρομές; Μπορούν να ποσοτικοποιηθούν αυτές οι ιδιότητες; Και αν αυτές οι ιδιότητες αναφέρονται σε έναν μεγάλο αστικό ιστό μπορούμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα των μικρών οικιστικών μονάδων, όπως ένα χωριό, χρησιμοποιώντας την ίδια μεθοδολογία»*. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι απαντήσεις αυτές δίνονται στη βιβλιογραφική ανασκόπηση των μελετών των Hillier & Hanson (1984) και του Lynch (1960).

Σύμφωνα λοιπόν με τους Hillier & Hanson (1984), η μοντελοποίηση και η συλλογή συγκεκριμένων/εξατομικευμένων χαρακτηριστικών από τον ανοιχτό χώρο επιτρέπει την επεξεργασία δεδομένων και την αντιπαραβολή τους με την κοινωνική οργάνωση. Οι χωρικές ιδιότητες (χωρική τάξη) αποτελούν ένα απ' τα βασικότερα μέσα μέσω των οποίων μα επιτρέπεται η αναγνώριση της ύπαρξης πολιτισμικών διαφορών μεταξύ των κοινωνικών σχηματισμών. Οι διαφορές αυτές, αφορούν στους

¹ «Η Εικόνα της Πόλης – The Image of the City» είναι ένα βιβλίο του 1960 του Αμερικανού θεωρητικού της πολεοδομίας και των πόλεων Kevin Lynch. Το βιβλίο είναι το αποτέλεσμα μιας πενταετούς μελέτης της Βοστώνης, του Τζέρσεϋ και του Λος Άντζελες σχετικά με το πώς οι παρατηρητές προσλαμβάνουν πληροφορίες για την πόλη και τις χρησιμοποιούν για να φτιάξουν νοητικούς χάρτες. Το συμπέρασμα του Lynch ήταν ότι οι άνθρωποι σχηματίζουν νοητικούς χάρτες του περιβάλλοντός τους που αποτελούνται από πέντε βασικά στοιχεία.

τρόπους με τους οποίους τα μέλη των κοινοτήτων ζουν και αλληλοεπιδρούν στο περιβάλλον ως αντίγραφο της κοινωνίας τους.

Ο ανοιχτός χώρος, όπως και οι συνδέσεις μεταξύ των σημείων αυτού με τις έννοιες της χωρικής, οπτικής και λειτουργικής επέκτασης, οργανώνει τη χωρική οντότητα (π.χ. μια πόλη, ένα χωριό) έτσι ώστε να θεωρείται ως ένα σύνολο χωρικών σχέσεων, αλλά και ως συνέχεια (ή όχι) με τη περιοχή της φυσικών ή ανθρωπογενών προεκτάσεων πέραν της έκτασης της χωρικής οντότητας. Η μεθοδολογία που ανέπτυξαν οι συγγραφείς Hillier και Hanson (1984), ορίζει το δομημένο (ανθρωπογενές) περιβάλλον ως παράμετρο X ενώ το πέρα από το φυσικό περιβάλλον ως Y, οι ιδιότητες που μεσολαβούν, ως X για τον ιδιωτικό ανοιχτό χώρο και το Y για το κοινό. Το εν λόγω μοντέλο ανάλυσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διπλό σύστημα (X - Y) κατά το οποίο η θέση Y λογίζεται ως αδιαφοροποίητη περιοχή (Hillier & Hanson, 1984 · Economou & Zikidis, 2013). Μια εννοιολογική επέκταση αυτής της διπολικής προσέγγισης εντοπίζουν οι Economou & Zikidis, (2013: 54) στο δίπολο «*κάτοικος – μη κάτοικος*», συσχετίζοντας έτσι άμεσα «*τη μορφή του χώρου με το πολιτιστικό-κοινωνικό μοντέλο των κατοίκων*». Στην δουλειά των Hillier & Hanson (1984) κυρίαρχο ρόλο κατέχουν οι συνδέσεις και κατ' επέκταση τα μονοπάτια, με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ο αριθμός, το είδος και η αλληλουχία μαζί με την ενδιάμεση θέση τους, που αποδίδονται σε χάρτες και υπόκεινται σε επεξεργασία, προκαλούν την εντύπωση της χωρικής οργάνωσης και κατά συνέπεια της κοινωνικής εικόνας των κατοίκων του τόπου. Ωστόσο, γίνεται αναφορά τόσο σε μικρή χωρική κλίμακα, για ένα σπίτι για παράδειγμα, όσο και σε μεγαλύτερη χωρική κλίμακα όπως λ. χ. σε ένα χωριό, μια πόλη ή και ένα μεγαλύτερο σύστημα, για παράδειγμα μια περιοχή με σημάδια κατοίκησης σε διάσπαρτες θέσεις στον χώρο.

Κατά τον Lynch (1960), μια διαδρομή με την έννοια της κίνησης μέσα στον αστικό ιστό συμβάλλει σημαντικά στην αντιληπτική εικόνα που δημιουργείται στον κάτοικο. Η συγκέντρωση συγκεκριμένων λειτουργιών, ειδικών χαρακτηριστικών και μορφολογιών, υλικών, υφών, ακόμη και σημείων με οπτικά «ανοίγματα» οσμών και άλλων, ορίζουν λεπτομερώς τη συνέχεια του μονοπατιού με πρωτοφανή τρόπο στην αντίληψη κάθε περαστικού, σε κλίμακα τέτοια όπου με συνέπεια το μονοπάτι διατηρείται. Ο ρυθμός που προκαλείται απ' την επανάληψη των χωρικών δεδομένων έχει τη δυνατότητα να καθορίσει την κανονικότητα του μονοπατιού. Ο ρυθμός και η κλίμακα των δεδομένων αυτών συσχετίζεται με το εύρος της κίνησης και της διαδρομής έτσι ώστε να καταλήγει σε μια οπτική ιεραρχία συγκρίσιμη με αυτή της

λειτουργικής. Σύμφωνα με τον Lynch (1960: 23) «*μια γραμμή κίνησης πρέπει να είναι διαφανής στην κατεύθυνση*». Έτσι, η αντίληψη της κατεύθυνσης «*σημαίνει τόσο τη σημασία της αντίληψης του προορισμού της κίνησης, όσο και την οπτική ευκολία που παρέχεται*, προκειμένου αυτός που περνά από την εκάστοτε πόλη, να αντιληφθεί την εξέλιξη της πορείας του προς τον επιθυμητό προορισμό (Economou & Zikidis, 2013: 55). «*Η διαδρομή θα πρέπει να υποστηρίζει έντονα την κατευθυντικότητα της κίνησης χωρίς τη σύγχυση μιας πιθανής αντίστροφης πορείας*» (οπ. π.).

Σημαντικός ρόλος ενός μονοπατιού είναι να προσανατολίζει τον εκάστοτε χρήστη του. Κατά την κίνησή του, ο χρήστης αντιλαμβάνεται περιμετρικά του άνωθεν ή κάτωθεν του -αν το επιτρέπει η κλίση- και τοποθετεί στο χώρο αντικείμενα (και γενικότερα το τοπίο) σε σχέση με τη γραμμή κίνησης. Όσο οι παρακείμενες χωρικές οντότητες είναι ποσοτικές και άρα μπορούν να μετρηθούν με κάποια μέθοδο (π. χ. αρίθμηση δρόμων), η γραμμή κίνησης, αποκτά την κλίμακα του μεγέθους της περιοχής αλλά και το ίδιο το πραγματικό μονοπάτι που διατηρεί, γίνεται αισθητή κλίμακα. Ωστόσο, αυτό δεν είναι αυτοτελώς ένα ιδιαίτερο γεγονός που αντιπαρατίθεται με άλλα παρόμοια προϊόντα, αλλά κυρίως οργανώνει ένα δίκτυο που υποστηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των κόμβων και ολόκληρης της εκάστοτε χωρικής οντότητας. Ακόμη και η αξιολόγηση της ποιότητας του περιβάλλοντος που αναπτύσσεται και εξελίσσεται στην πορεία (είδος, στυλ και άλλα) δίνει στον ρυθμό της κίνησης μια αναγνωρίσιμη μορφή και μια ξεχωριστή ταυτότητα και κατ' επέκταση, στον χρήστη/περαστικό μια (χωρική) εμπειρία που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως κιναισθητική. Αυτός ο ρυθμός ορίζεται από τον Lynch (1960) τελικά ως το ανάλογο μιας μουσικής μελωδίας - και προτείνει την οργάνωση των παρακείμενων στοιχείων του χώρου περισσότερο ως μελωδική γραμμή παρά ως απλή (ή σύνθετη) παράθεση (σειρά) μεμονωμένων στοιχείων – και γεγονότων. Με αυτόν τον παραλληλισμό μας εισάγει έμμεσα στον ρυθμό της πόλης (ή τον βηματισμό όταν δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ρυθμό) (Economou & Zikidis, 2013). «*Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε επεκτείνοντας την παραπάνω εννοιολογική μεταφορά ότι αν η πορεία μπορεί να παραλληλιστεί με τη μελωδική γραμμή μιας μουσικής σύνθεσης, τότε αντίστροφα η σύνθεση συντίθεται στη μελωδική γραμμή και ρυθμό.*» (οπ. π.: 54). Η μεθοδολογία όπου ο Lynch προσεγγίζει το ζήτημα - και η ανάλυση των δεδομένων (ερωτηματολόγια, συνεντεύξεις κ.α.) οδηγούν τελικά στη χαρτογράφηση της αντιληπτικής εικόνας της πόλης. Λόγω αυτού, εκτός από τα μονοπάτια-διαδρομές αξιοποιήθηκαν άλλα τέσσερα χαρακτηριστικά: οι ακμές με την έννοια της γραμμικής

ασυνέχειας οι συνοικίες με σχετικά μεσαίο μέγεθος και ομοιογένεια ως προς τα χαρακτηριστικά τους, τα εστιακά σημεία της πόλης (κόμβοι) και τα ορόσημα. Τα δεδομένα αυτά, αν και αλληλένδετα, αξιοποιήθηκαν ως εργαλεία ερμηνείας και καταγραφής της εικόνας και του σχήματος της πόλης και συνέβαλλαν στην αποτελεσματική χαρτογράφηση κάτω από τον άξονα διαφορετικών παραμέτρων. Αν και αναλύθηκαν χαρακτηριστικές πόλεις της Βόρειας Αμερικής, τα ευρήματα τόνισαν τον ουσιαστικό ρόλο των διαδρομών (στην προκειμένη περίπτωση πεζοδρομίων) έτσι ώστε ο Lynch (1960: 85) να ισχυριστεί ότι *«η πόλη είναι κατασκευασμένη από ένα οργανωμένο σύνολο διαδρομών»*. Τα μονοπάτια είναι επίσης δίαυλοι μεταφοράς πληροφοριών που συμβάλλουν στο να αναπτύσσονται συνδέσεις μεταξύ κόμβων ενός άυλου δικτύου που οριοθετεί τον ιστό της πόλης. (Salingaros, 2010). Αυτές οι συνδέσεις σχηματίζονται μεταξύ των αντίθετων ή συμπληρωματικών κόμβων και είναι κυρίως μονοπάτια για πεζούς. Βάσει αυτής της προσέγγισης ο αστικός ιστός αυτό-οργανώνεται δίνοντας προτεραιότητα στην πολλαπλότητα των συνδέσεων, χωρίς να είναι χαοτικό, και η οργάνωση ξεκινά από τις μικρότερες κλίμακες (μονοπάτια) προς τις μεγαλύτερες (αυτοκινητόδρομοι, σιδηρόδρομοι) ακολουθώντας μια προοδευτική πορεία. Αυτές οι τρεις έννοιες (κόμβοι, συνδέσεις, ιεραρχία) αποτελούν για τον Salingaros (2009 · 2010) τη ραχοκοκαλιά της διαδικασίας διαμόρφωσης του αστικού χώρου. Επί προσθέτως, η συνύπαρξη πολλαπλών (σε περίσσεια) συνδέσεων μεταξύ των κόμβων του δικτύου επιτρέπει τη συνέχιση της λειτουργίας του συστήματος, ακόμη και αν κάποια από τα κανάλια καταστραφούν (Salingaros, 2009).

Οι Economou & Zikidis (2013: 55) τονίζουν πως ο ζωτικός χώρος κατανοείται *«όταν βασιζόμαστε περισσότερο στα δίκτυα ανταλλαγής πληροφοριών παρά στη χαρτογραφική εικόνα που παρουσιάζει»*. Η ανταλλαγή πληροφοριών συμβαίνει κυρίως κατά τη σύνδεση δύο κόμβων, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει την ανταλλαγή πληροφοριών και σε δευτερεύοντα επίπεδα, στο βαθμό που επιτρέπεται από τη μορφή του καναλιού. Ο σκοπός της μετάβασης από το ένα σημείο στο άλλο μπορεί να οριστεί μοναδικά. Ωστόσο, στο δρόμο, ένα ευρύ φάσμα οπτικών, ακουστικών και ακόμη και κιναισθητικών πληροφοριών θα μεταφερθεί από το ίδιο κανάλι (Lynch, 1960). Στο βαθμό που ζητείται η ελαχιστοποίηση των πληροφοριών του κόστους μεταφοράς από το σύστημα, η ικανότητα του καναλιού να επιτρέπει την ταυτόχρονη πολυεπίπεδη μεταφορά πληροφοριών φαίνεται σχεδόν αναγκαία. Σε αντίθεση με αυτή

την προσέγγιση, τίθεται η επιλογή της μεγιστοποίησης της μεταφορικής ικανότητας της επιλογής καναλιού που μπορεί να οδηγήσει σε υπερφόρτωση.

2.2. Ιστορική Αναδρομή στις Πολιτιστικές Διαδρομές

Η ιδέα των πολιτιστικών διαδρομών ξεκινά από τις ακαδημαϊκές εκδρομές μαθητών του Μεσαίωνα υπό την αιγίδα των μοναστηριών. Έπειτα, κατά τον 18^ο αιώνα συνεχίζεται από ευρωπαίους αριστοκράτες η αναζήτηση της γνώσης μέσω του «Monumenta et Mirabilia», ένα μοντέλο όπου την σημερινή εποχή είναι γνωστό ως ‘μαζικός τουρισμός’ (Economou & Zikidis, 2013 · Majdoub, 2009). Τον 19ο αιώνα, μέλη της βρετανικής αριστοκρατίας έκαναν συχνά μια «Μεγάλη Περιοδεία» στην ηπειρωτική Ευρώπη και επισκέπτονταν μέρη υψηλής πολιτισμικής αξίας: Αίγυπτο, Συρία, Ελλάδα, Ιταλία, για να εμπλουτίσουν την οπτική τους (Majdoub, 2009).

Πλέον, οι τουριστικοί χάρτες περιλαμβάνουν καθορισμένες και φυσικά έμμεσα προτεινόμενες διαδρομές ως ενδιαφέρουσες, δίνοντας σε ένα μονοπάτι το νόημα μιας σκηνής. Οι πολιτιστικοί τουρίστες ταξιδεύουν σε άλλες πολιτείες και κοινότητες για να μάθουν για τους πολιτισμούς, αλλά αυτή η διαδικασία μάθησης είναι συνήθως αρνητική (Cros, 2001). Ο πολιτιστικός τουρισμός δεν περιορίζεται στην απλή περιήγηση στα αξιοθέατα καθώς η διαδρομή αναλύεται συστηματικά σε έναν αλληλοσυνδεδεμένο ιστό συνεκτικών τοποθεσιών (Terzić & Bjeljic, 2016).

Ως σύστημα, αλλά μάλλον ως εργαλείο που διαχειρίζεται διαφορετικούς «κόσμους», οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν χαρακτηριστικό ρόλο: να οργανώσουν μία ή/και περισσότερες θεματικές συνέχειες μεταξύ πολιτιστικών αγαθών, ενώ ταυτόχρονα να διατηρήσουν την έννοια του χρόνου ή του χωρικού τους περιβάλλοντος. Κάτω από αυτή την προοπτική, σκοπεύουν να αποκαταστήσουν την εσωτερική σχέση μεταξύ τόπου, υλικής ή άυλης κληρονομιάς, ιστορίας και μνήμης.

Η πολιτιστική διαδρομή απεικονίζει και εμπλουτίζει την αυξανόμενη τάση μιας προσέγγισης της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω μιας πολυδιάστατης αποτύπωσης που συμβάλλει στη γνώση (Majdoub, 2009). Το πρόγραμμα πολιτιστικών διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης εγκαινίασε το Saint James Pilgrimage Ways ως την πρώτη πολιτιστική διαδρομή του Συμβουλίου της Ευρώπης ενώ οι πολιτιστικές διαδρομές ξεκίνησαν να αναγνωρίζονται από το 1987 (Cojocariu, 2015).

2.3. Η έννοια «Πολιτιστικές Διαδρομές»

Έχοντας αποτυπώσει στο παραπάνω κεφάλαιο αλλά και στις προηγούμενες ενότητες ότι οι πολιτιστικές διαδρομές είναι μια ιδιαίτερη και πολυδιάστατη κατηγορία του τουρισμού στις μέρες μας, σε αυτή την υποενότητα επιχειρούμε να αποσαφηνίσουμε την έννοια. Αρχικά πρέπει να διαχωρίσουμε την έννοια της «πολιτιστικής διαδρομής» από αυτήν της «περιήγησης», ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί η ταυτόχρονη σημασία που δίνεται σε μια διαδρομή απ' την πλευρά του τουρίστα ή του μόνιμα διαμένοντος στην περιοχή.

Η πολιτιστική διαδρομή εμπεριέχει την πρόκληση για μια πορεία στο χωροχρόνο, έναν τόπο που συνδέει τα δεδομένα-σημεία μέσα στη θεματική του. Προσκαλεί τον περαστικό να ανασυνθέσει την ιστορία της περιοχής μέσα από τα δεδομένα της χρονιάς που πέρασε με την προσωπική εμπειρία του παρόντος. Σύμφωνα με τους Karavassili & Mikelakis (2001), οι πολιτιστικές διαδρομές ερμηνεύονται μέσω ενός κειμένου όπου τα σημεία του είναι μνημεία, τόποι και μηνύματα, πληροφορίες που λαμβάνει ο επισκέπτης και αναδημιουργεί «το κείμενο» για την πολιτιστική διαδρομή. Υπό αυτό το πρίσμα, το κείμενο χαρακτηρίζεται μέσω της θεματικής, ποιητικής και τη ρητορικής του διάστασης. Ως θεματικό εννοείται το περιεχόμενο, δηλαδή το πολιτιστικό αγαθό (π.χ. χαρακτηρισμός μνημείων), ως ποιητική δηλώνεται η αφηγηματική ικανότητα του πολιτιστικού πόρου και ως ρητορική στη διαδρομή πειθούς, δηλαδή, στους τρόπους απόδοσης του νοήματος. Αυτή η κατηγοριοποίηση μας παρέχει επίσης μία μεθοδολογία και παράλληλα κάθε χρήσιμο εργαλείο για να σχεδιάσουμε μια πολιτιστική διαδρομή. Στα πλαίσια της εν λόγω εμπειρίας, ο περαστικός καλείται να ανακαλέσει στη μνήμη του τα δεδομένα της διαδρομής. Η Bitsani (2014: 24-25) προσεγγίζει τα «μνημεία» του παρελθόντος, αφενός ως υλιστικά τεκμήρια μιας συγκεκριμένης εποχής, *«αφετέρου (...) ως «υποκείμενα» που συμμετέχουν στην ιστορική διαδικασία, που συνιστά τις διάφορες και ανόμοιες κοινωνικές και πολιτιστικές ταυτότητες ενός τόπου, σε περιοχές όπου συγκλίνουν ιδεολογίες, αντικρουόμενα επιχειρήματα και συλλογικές αναπαραστάσεις αναφερόμενοι στο παρελθόν και το παρόν.»*. Επιπλέον, οι Bitsani & Kalomenidis

(2007) (στο: οπ. π.) αναφέρονται στη φιλοσοφική και πολιτιστική διαχείριση των πόρων τονίζοντας πως «*όλα τα πολιτιστικά αγαθά, συμπεριλαμβανομένων των πολιτιστικών τοπίων, που έχουν διασωθεί από το παρελθόν, είναι ίσως πολιτιστικοί πόροι*».

Υπό αυτό το πρίσμα, οι τόποι-μνημεία μπορούν να προσεγγιστούν σαν σημεία συνάντησης διαφορετικών αντιλήψεων, φανερώνοντας έτσι, τη ιδιοματική τους σχέση με το παρόν. Με αυτόν τον τρόπο η ανάγνωση του συγκεκριμένου «κειμένου» απ' τον περαστικό δεν ορίζεται μοναδικά αλλά σε μια σταθερή διαλεκτική σχέση αρκετά μεγάλης σημασίας περί κατανόησης του παρελθόντος και του παρόντος.

Παρόλα αυτά, ο όρος της ξενάγησης δεν προσδιορίζεται από την ευρύτερη θεματική των πολιτιστικών διαδρομών, αλλά προϋποτίθεται για τον περαστικό, κατά κόρον ως πρόθεση ενδιαφέροντος και ως κίνητρο. Αδιαμφισβήτητα, στη σημερινή εποχή, οι ομοιότητες με τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα με έναν κυρίως αστικό πληθυσμό, ο οποίος για τουριστική αναψυχή επιδιώκει την ανακάλυψη της φύσης και της ιστορίας ιστορία ενός τόπου, είναι ελάχιστες (Vasiliadis & Belias, 2020). Για τον Lefevre (2007), η «φύση» ή η υποτιθέμενη φύση ή ό,τι σώζεται απ' αυτήν γίνεται γκέτο τόπων αναψυχής, ιδιαίτερος χώρος ευχαρίστησης, καταφύγιο «δημιουργικότητας». Πράγματι, οι πολιτιστικές διαδρομές στις μέρες μας είναι ένα από τα πιο δημοφιλή εργαλεία διαχείρισης του πολιτιστικού τουρισμού.

Αναφορικά με τη μελλοντική διαχείριση των πολιτιστικών πόρων όπως ορίζεται από τα θεσμικά πλαίσια προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η υλοποίηση Πολιτιστικών Διαδρομών (με τις προδιαγραφές του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Πολιτιστικών Διαδρομών) ακολουθεί τις αρχές της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης.

Οι πολιτιστικές διαδρομές περιλαμβάνονται στις ήπιες μορφές τουρισμού και σαφέστατα αποτελούν κομμάτι του τουριστικού σχεδιασμού της εκάστοτε περιοχής. Στις μεθόδους που αξιοποιούνται κατά την σχεδίασή τους, μεταξύ άλλων (γνώση της αγοράς-στόχου, τουριστικός σχεδιασμός, αξιολόγηση) περιλαμβάνονται παράμετροι όπως η χωρική και χρονική κατανομή, η προστασία του φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος (φέρουσα ικανότητα, τουριστική ικανότητα) αλλά και η δυνατότητα για έλεγχο στη μετακίνηση των τουριστών σε περιοχές ενδιαφέροντος (μνημεία, περιβαλλοντικά πάρκα κ.α.) και η ισομερής κατανομή της τουριστικής ζήτησης σε μια περιοχή (Karavassili & Mikelakis, 2001).

Ένας εκ των κυριότερων στόχων των διαδρομών είναι να ξεπεράσουν τα γεωγραφικά, πολιτικά και πολιτιστικά σύνορα γεφυρώνοντας το επικοινωνιακό χάσμα και δημιουργώντας συνδέσμους μεταξύ όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που συντελούν στη διαμόρφωση του πολιτιστικού ταξιδιού. Είναι μείζονος σημασίας να εστιάσουμε στη μοναδικότητα και στη διαφορετικότητα, καθώς κάθε χαρακτηριστικό κατέχει τον δικό του, ξεχωριστό, ρόλο και αποτελεί σημαντικό τμήμα της ταξιδιωτικής εμπειρίας (Snowball & Courtney, 2010 · Vasiliadis & Belias, 2020 · Moulin & Boniface, 2001). Το σκεπτικό του πολιτιστικού ταξιδιού αποκαλύπτει ουσιαστικά το φαινόμενο της ανθρώπινης κινητικότητας και κατ' επέκταση της ανταλλαγής πολιτιστικών ιδεών. Η καινοτομία των διαδρομών αυτών, έγκειται στο γεγονός ότι μέσα από τη διαδρομή ο περαστικός ανακαλύπτει τους διαύλους επικοινωνίας και τις πολιτιστικές ιδιότητες που συνέδεαν διαφορετικούς ανθρώπους και πολιτισμούς σε παλαιότερους χρόνους (Vasiliadis & Belias, 2020 · ICOMOS, 2008). Ταυτόχρονα, αντιπροσωπεύουν «ένα εδαφικό σχέδιο, το οποίο βοηθά στην ανάγνωση των σημείων της εγγάριας ιστορίας στο τοπίο και επιτρέπει την αποκωδικοποίηση της συλλογικής αυτοβιογραφίας» (Vasiliadis & Belias, 2020: 1076) και την ερμηνεία παλαιότερων και πιο σύγχρονων στοιχείων. Η κληρονομικότητα, υλική και άυλη, έχει πρωταγωνιστική θέση στο σχεδιασμό της διαδρομής και θα πρέπει να ερμηνεύεται ως βασικό στοιχείο, προσδιορίζοντας τις περιοχές που περιλαμβάνονται (Berti, 2013 · Vasiliadis & Belias, 2020).

Οι πολιτιστικές διαδρομές περαιτέρω, ως εδαφικό πρόγραμμα, οφείλουν να σέβονται τους πόρους και την περιοχή στην οποία θα υλοποιηθούν. Αυτό συνεπάγεται πως οι περιφέρειες αναδύονται μέσα από τις πολιτιστικές διαδρομές, αλλά επιβάλλεται να αναπτυχθούν σε συνοχή με τους υπάρχοντες πόρους. Σαφώς βέβαια, το πρόγραμμα των πολιτιστικών διαδρομών δημιουργεί νέους πόρους στην εκάστοτε περιοχή ενώ παράλληλα οι διαδρομές δημιουργούν ένα νέο είδος τουρισμού, προσελκύοντας διάφορα είδη επισκεπτών (Vasiliadis & Belias, 2020 · Berti, 2013 · Majdoub, 2010). Με απλούστερα λόγια, «η τουριστική διαδρομή που συνδέει μια σειρά από αξιοθέατα για την προώθηση του τοπικού τουρισμού ενθαρρύνει τους επισκέπτες να ταξιδεύουν από το ένα μέρος στο άλλο» (Vasiliadis & Belias, 2020: 1076).

Τέλος, σύμφωνα με το ICOMOS (2008) οι Πολιτιστικές Διαδρομές είναι εφικτό να κατηγοριοποιηθούν βάσει (οπ. π.):

(α) της κλίμακας, δηλαδή την εδαφική εμβέλεια σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό, ευρωπαϊκό ή διηπειρωτικό επίπεδο.

(β) του πολιτιστικού τους πεδίο μέσα σε μια ορισμένη πολιτιστική περιοχή ή με το κατά πόσο επεκτείνονται σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές ή αν εξακολουθούν να μοιράζονται μία διαδικασία αμοιβαίας επιρροής στη διαμόρφωση ή ανάπτυξη των πολιτιστικών τους αξιών.

(γ) το στόχο ή τη λειτουργία τους σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό ή πολιτιστικό επίπεδο.

(δ) τη χρονική τους διάρκεια: αν δεν αξιοποιούνται πλέον, εν αντιθέσει εκείνων που συνεχίζουν να αναπτύσσονται υπό την επίδραση κοινωνικοοικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών μεταβολών.

(ε) τη δομική διαμόρφωση σε: γραμμική, κυκλική, διασυνδεδεμένη, δικτυωμένη σε ακτίνες.

(στ) το θαλάσσιο, μικτό ή άλλο περιβαλλοντικό παράγοντα.

2.4. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο τυπολογίας και ανάπτυξης πολιτιστικών διαδρομών

Η τουριστική βιομηχανία έχει ουσιαστική συμβολή στην ευρωπαϊκή οικονομία, δημιουργώντας, άμεσα ή έμμεσα, περίπου το 10% του ΑΕΠ της ΕΕ, απασχολώντας σχεδόν 10 εκατομμύρια άτομα σε περισσότερες από 1,8 εκατομμύρια εταιρείες. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πολιτιστικός τουρισμός αντιπροσωπεύει βασικό συντελεστή στην ανάπτυξη αυτής της βιομηχανίας στην Ευρώπη, αντιπροσωπεύοντας περίπου το 40% του συνολικού ευρωπαϊκού τουρισμού (Cojocariu, 2015).

Με βάση την προώθηση της Ευρώπης ως του σημαντικότερου πολιτιστικού τουριστικού προορισμού του κόσμου, με τη μεγαλύτερη ποικιλία τουριστικών αξιοθέατων, το πλαίσιο πολιτικής της ΕΕ δίνει ιδιαίτερη προσοχή στη διατήρηση της κληρονομιάς, των παραδόσεων και του τοπίου, προσαρμόζοντας τις αλλαγές στις προτιμήσεις των τουριστών, προσανατολισμένα τα τελευταία χρόνια στη γνωριμία άλλων ανθρώπων και πολιτισμών (οπ. π.).

Το πρόγραμμα πολιτιστικών διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης γιόρτασε την 35^η επέτειό του τον Απρίλιο του 2022. Από τη Διακήρυξη του Σαντιάγο

της Κομποστέλα τον Οκτώβριο του 1987, με την έναρξη του προσκυνήματος του Saint James ως την πρώτη πολιτιστική διαδρομή του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο αριθμός τους έχει αυξηθεί σημαντικά, προάγοντας τη διασυνοριακή πολιτιστική συνεργασία σε όλη την Ευρώπη κατά μήκος των διαδρομών και μεταξύ τόπων που απεικονίζουν την πλούσια ποικιλομορφία του κοινού πολιτισμού και κληρονομιάς. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Συμβούλιο της Ευρώπης συνεργάστηκαν τα τελευταία χρόνια για να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες πολιτιστικών διαδρομών μέσω δράσεων ανάπτυξης ικανοτήτων και ένα εκ των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης συνεργασίας αποτελεί η διευρυμένη μερική συμφωνία περί πολιτιστικών διαδρομών, που εγκρίθηκε τον Δεκέμβριο του 2010, ένα επιτυχημένο νέο πλαίσιο στο οποίο είχαν προσχωρήσει 19 χώρες (Cojocariu, 2015).

Ο πολιτιστικός τουρισμός συμβάλλει στην προώθηση της εικόνας της Ευρώπης στον κόσμο, ενισχύοντας τις αξίες του ευρωπαϊκού μοντέλου, που επιβεβαιώνονται από αιώνες πολιτιστικών ανταλλαγών και δημιουργικότητας. Η ανάπτυξη των πολιτιστικών διαδρομών στον Ευρωπαϊκό χώρο έγινε μείζονος σημασίας για την επέκταση του πολιτιστικού τουρισμού, προάγοντας βασικά, όχι τόσο διαδεδομένους προορισμούς, εστιάζοντας κυρίως (σε ποσοστιαία μέτρηση 90%), στις αγροτικές περιοχές (οπ. π.).

Οι πανευρωπαϊκές πολιτιστικές διαδρομές, με ισχυρό υπόβαθρο λόγω της τοπικής κληρονομιάς τους, αλλά ταυτόχρονα διακρατικές λόγω περιοχών ή/και χωρών, διαφοροποιούν σημαντικά την προσφορά του πολιτιστικού τουρισμού.

Ως τυπολογία πολιτιστικών διαδρομών, μια έρευνα του Συμβουλίου της Ευρώπης (2011) ομαδοποίησε τις σχετικές δραστηριότητες σε τέσσερις κατηγορίες:

1. αποκατάσταση και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς,
2. ευαισθητοποίηση για την πολιτιστική κληρονομιά,
3. μάρκετινγκ και επιχειρηματική ανάπτυξη,
4. εμπορευματοποίηση πολιτιστικών αξιοθέατων και προϊόντων.

Οι πολιτιστικές διαδρομές είναι πιστοποιημένες από το 1987 από το Συμβούλιο της Ευρώπης και σήμερα κατατάσσονται ως πολύ σημαντικές και μείζονος σημασίας διαδρομές. Αυτή η ταξινόμηση λαμβάνει υπόψη τη γεωγραφική περιοχή κάλυψης της διαδρομής, τον τύπο οργανισμών διαχείρισης της διαδρομής, τον αριθμό των εμπλεκόμενων ΜμΕ, δημόσιων αρχών και φορέων, τα προϊόντα που αναπτύσσονται, τις πηγές χρηματοδότησης, τη συνδεσιμότητα δικτύου, το κοινό της

ομάδας-στόχου (target group) και τη διαθεσιμότητα εργαλείων μάρκετινγκ (Cojocariu, 2015).

2.5. Πολιτικές περί Πολιτιστικών Διαδρομών

Η πολιτιστική κληρονομιά «φωνάζει» παντού τι σκεφτόμαστε και τι κάνουμε (Lowenthal, 2005), διαμορφώνοντας και καθορίζοντας σε έναν βαθμό την καθημερινότητά μας. Μας περικλείει είτε βρισκόμαστε στον αστικό χώρο (οποιασδήποτε κλίμακας), είτε σε κάποιο φυσικό τοπίο και αρχαιολογικό χώρο. Τα στοιχεία εκείνα τα οποία συντελούν την πολιτιστική κληρονομιά ποικίλουν, είναι διαφορετικά μεταξύ των ανθρώπινων ομάδων και μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου, αλλά οι προσκολλήσεις που αντανάκλουν είναι καθολικές (οπ. π.). Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί ένα κοινωνικοπολιτιστικό κτίριο (Snowball & Courtney, 2010), το οποίο φέρει και παρουσιάζει τις μακροχρόνιες διεργασίες της ιστορικής εξέλιξης που αποτελούν την ουσία διαφορετικών εθνικών, περιφερειακών και τοπικών ταυτοτήτων και συγκροτούν αναπόσπαστο μέρος στη ζωή του σύγχρονου ατόμου. Καθώς διαμορφώνεται απ' τον άνθρωπο, αντικατοπτρίζει επίσης την ποικιλομορφία της ανθρωπότητας, που ενσωματώνεται στη μοναδικότητα και τον πλουραλισμό της ταυτότητας ομάδων και κοινωνιών. Σαν ένα μέσο ανταλλαγών, καινοτομιών και δημιουργικότητας, η πολιτιστική ποικιλομορφία είναι εξίσου χρήσιμη και αναγκαία για την ανθρωπότητα, όσο είναι η βιοποικιλότητα για τη χώρα. Υπό αυτή την έννοια, είναι μια κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας και πρέπει να αναγνωριστεί και να διασφαλιστεί προς το συμφέρον των σημερινών και μελλοντικών γενεών, και παρέχει την αφηγηματική μαρτυρία της ιστορικής εξέλιξης (ICOMOS, 2008).

Προσπαθώντας να αποσαφηνίσουμε την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς με τον πιο αντιπροσωπευτικό και ολοκληρωμένο τρόπο, θα κάνουμε λόγο για ορισμένες συμβάσεις-ορόσημα που συνδράμουν στη διαμόρφωση του μοντέρνου ορισμού της. Στη Διακήρυξη του Φάρο (FARO, 2005: 2), ο ορισμός της πολιτιστικής κληρονομιάς την προσεγγίζει ως *«ένα σύνολο πόρων που κληρονόμησαν από το παρελθόν, τους οποίους οι άνθρωποι αναγνωρίζουν ανεξάρτητα από την ιδιοκτησία τους ως αντανάκλαση και έκφραση των συνεχώς εξελισσόμενων αξιών, πεποιθήσεων, γνώσεων και παραδόσεων»*. Περιλαμβάνει κάθε πτυχή του περιβάλλοντος που

προκύπτει από την αλληλεπίδραση του εκάστοτε ανθρώπου με κάποιον τόπο, με την πάροδο των χρόνων, τόσο αναφορικά με το φυσικό όσο και με το πολιτιστικό περιβάλλον. Εμπεριέχει στοιχεία που αφορούν το τοπίο, οτιδήποτε σχετίζεται με το δομημένο περιβάλλον, την ιστορία καθώς και τη βιοποικιλότητα, τις συλλογές, πολιτιστικές πρακτικές (είτε προγενέστερες είτε αυτές που επιβίωσαν στον χρόνο), γνώσεις και ζωντανές εμπειρίες (οπ. π.).

Μια σειρά από διακηρύξεις, συμβάσεις, βελτιώσεις, οδηγίες από διεθνείς φορείς όπως η UNESCO, το ICOMOS και το Συμβούλιο της Ευρώπης έχουν υπάρξει οι προπομποί του προαναφερθέντος γενικού ορισμού της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ξεκινώντας από τη Χάρτα της Βενετίας (Χάρτης της Βενετίας) το 1964, το εύρος της κληρονομιάς διευρύνθηκε καθότι υπήρχε ανησυχία περί φυσικής κληρονομιάς, ιστορικών μνημείων και των κτιρίων σε οικοδομικά τετράγωνα, ιστορικών αστικών και αγροτικών κέντρων, ιστορικών κήπων και της μη φυσικής κληρονομιάς, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος, κοινωνικές και λοιπές άυλες αξίες (Ahmad, 2006). Η UNESCO και το ICOMOS βρίσκονται στην πρώτη γραμμή στον προσδιορισμό της κοινής ορολογίας και του εύρους εφαρμογής της κληρονομιάς από τη μέση της δεκαετίας του 1960. Το 1965, στη Συνέλευση του Καταστατικού του ICOMOS, το πεδίο εφαρμογής του ορισμού της κληρονομιάς επαναπροσδιορίστηκε καθώς τότε ξεκίνησαν να μπορούν να χαρακτηρίζονται ως κληρονομιά κάποιος τόπος/τοποθεσία και κάποιο μνημείο. Τρία χρόνια αργότερα, το 1968, η Γενική Συνέλευση της UNESCO στη Γαλλική πρωτεύουσα, υιοθέτησε τη σύσταση της Προστασίας Πολιτιστικής Περιουσίας σε Κίνδυνο από Δημόσια ή Ιδιωτικά Έργα (οπ. π.).

Το 1972, η UNESCO προσπάθησε να συμπεριλάβει όλες τις μαρτυρίες του απτού πολιτισμού όσο το δυνατόν πληρέστερες. Στο άρθρο 1, στην παράγραφο 1, της Διακήρυξης για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς, η πολιτιστική κληρονομιά ορίζεται ως: «(α) μνημεία: αρχιτεκτονικά έργα, μνημειακή γλυπτική και ζωγραφική, στοιχεία ή κατασκευές αρχαιολογικής φύσης, επιγραφές, έργα σπηλαίων και συνδυασμοί χαρακτηριστικών, (β) ομάδες κτιρίων: ομάδες μεμονωμένων ή συναφών κτιρίων, (γ) τοποθεσίες: ανθρώπινα έργα ή συνδυασμός έργων της φύσης και του ανθρώπου και περιοχές συμπεριλαμβανομένων των αρχαιολογικών χώρων» (Bokona, 2013: 2). Οι παραπάνω τρεις κλάσεις είναι μείζονος σημασίας (ιστορική, αισθητική, εθνολογική ή ανθρωπολογική) για ολόκληρο τον κόσμο. Μια δεκαετία αργότερα, στην Παγκόσμια Διάσκεψη για τις

Πολιτιστικές Πολιτικές στην Πόλη του Μεξικού το 1982, τονίστηκε ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του πολιτισμού, αφού η UNESCO ξεκίνησε να αξιοποιεί και το άυλο στοιχείο στον ορισμό της κληρονομιάς. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό: *«Ο πολιτισμός αποτελείται από ένα σύνολο διακριτών πνευματικών, υλικών, ψυχικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα. Περιλαμβάνει όχι μόνο τις τέχνες και τα γράμματα, αλλά και τον τρόπο ζωής, τα θεμελιώδη δικαιώματα της ανθρώπινης ύπαρξης, τα συστήματα αξιών, τις παραδόσεις και τις πεποιθήσεις»* (UNESCO, 1982: 1).

Τον 20^ο αιώνα, ο ευρύτερος ορισμός της πολιτιστικής κληρονομιάς υιοθετήθηκε παγκοσμίως, στον οποίο χρησιμοποιήθηκε η Διακήρυξη του 1972 ως βάση, συμπεριλαμβανομένης επίσης της διαφωτισμένης πολιτιστικής κληρονομιάς και της άυλης όπως π.χ. προφορικών παραδόσεων, των τεχνών, του θεάματος και των τελετουργιών. Περιλάμβανε ουσιαστικά, κάθε τα άυλο στοιχείο, που θεωρείται από μία δεδομένη κοινότητα ως σημαντικό συστατικό της εσωτερικής της ταυτότητας και της μοναδικότητάς της, σε σύγκριση οποιαδήποτε άλλη ομάδα ανθρώπων (Lenzerini, 2011).

Στον Ελλαδικό χώρο, η πολιτιστική κληρονομιά ως όρος, προσδιορίστηκε επίσημα το 2002 με τον νόμο 3028, όπου το άρθρο 1, παράγραφος 1, να ορίζει πως *«η πολιτιστική κληρονομιά αποτελείται από πολιτιστικά αγαθά εντός των ορίων της πολιτιστικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων των χωρικών υδάτων, καθώς και εντός της θαλάσσιας περιοχής· τομείς στους οποίους η Ελλάδα ασκεί δικαιοδοσία σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο»*. Η πολιτιστική κληρονομιά εμπεριέχει άυλα πολιτιστικά αγαθά και μιας και μελετήσαμε την εξέλιξη της πορείας για τον προσδιορισμό της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, μπορούμε με ασφάλεια να συνάγουμε το συμπέρασμα πως είναι μια ζωντανή πηγή ανανεώσιμης ενέργειας (Bokona, 2013). Καθώς η ανθρωπότητα έχει εξελιχθεί και συνεχίζει να εξελίσσεται, ο πολιτισμός οφείλει να ακολουθεί την ανάλογη εξελικτική πορεία (Kavoura et. al., 2020).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟ

3.1. Ευρωπαϊκές Πολιτιστικές Διαδρομές

Όπως έχουμε ήδη συζητήσει, το πρόγραμμα των Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Διαδρομών, εγκρίθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1987. Η κεντρική ιδέα και φιλοσοφία είναι η ανάδειξη μέσω χωρικών και χρονικών μονοπατιών ότι οι πολιτισμοί διαφορετικών κρατών είναι αναπόσπαστο κομμάτι της Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν απόδειξη των κεντρικών αρχών του Συμβουλίου της Ευρώπης: Ανθρώπινα Δικαιώματα, Πολιτιστική Δημοκρατία, Διαφορετικότητα.

Μια πολιτιστική διαδρομή έχει άμεση σύνδεση με τα τοπία στα οποία διαδραματίζεται, αποτελεί μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς και περιλαμβάνει πολλές κληρονομίες καθώς διασχίζει περισσότερα από ένα κράτη. Ο όρος της διαδρομής είναι συνδεδεμένος με την έννοια του δρόμου, της διαδρομής της κίνησης. Το πρώτο είδος πολιτιστικής προόδου είναι εκείνο το οποίο ακολουθεί τα ίχνη ενός αρχαίου μονοπατιού, μιας ιστορικής διαδρομής που παρά το πέρασμα του χρόνου έχει διατηρηθεί η λειτουργικότητά.

Στην πράξη η ιδέα πίσω από την εκάστοτε διαδρομή είναι ευρύτερη: καινούριες διαδρομές που διαμορφώνονται βάσει ενός θέματος, ενός είδος πολιτιστικής κληρονομιάς το οποίο είναι συνδεδεμένο με ένα φυσικό ή βιομηχανικό στοιχείο ενός τόπου. Η διαδρομή είναι αναμφίβολα ένας σύγχρονος τύπος διευρυμένης πολιτιστικής κληρονομιάς που μπορεί να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των πολιτισμών που μπορεί και να ποικίλλουν και έτσι δημιουργεί μια νέα κατηγορία γνώσης. Η διαδρομή μπορεί να αποτελέσει επί του πρακτέου, μια προσπάθεια προστασίας και διάσωσης.

Το καλοκαίρι του 1997 ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών (European Institute of Cultural Routes, EICR) με έδρα το Λουξεμβούργο. Το συγκεκριμένο Ινστιτούτο είναι ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός που εποπτεύεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης και από το Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου. Έχει ως αποστολή την παρακολούθηση και επέκταση των

υπαρχόντων διαδρομών, την προσέλκυση ως προς τους νέους αυτούς φορείς, αλλά και κυρίως τη δημιουργία και ανάπτυξη μοντέρνων πολιτιστικών διαδρομών.

Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών συνεργάζεται άμεσα με το Συμβούλιο της Ευρώπης και διαχειρίζεται έργα από περισσότερες από 50 χώρες που έχουν άμεσο ή έμμεσο δεσμό με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την ιστορία. Ο ρόλος του αναγνωρίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη συμμετοχή τους στην ανάπτυξη της έννοιας του αειφόρου τουρισμού, ενθαρρύνοντας τους πολίτες να ανακαλύψουν την υλική ή άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Το Συμβούλιο της Ευρώπης ανέθεσε στο Ινστιτούτο να συνεχίσει το πρόγραμμα των ήδη επιλεγμένων δρομολογίων και να παρέχει τεχνική υποστήριξη σε δίκτυα δρομολογίων ιδίως στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, να εισαγάγει καινούριες ιδέες και προτάσεις και να κατασκευάσει μια βάση δεδομένων αναφορικά με τις καταγεγραμμένες διαδρομές.

Το 2007, η Διάσκεψη των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης ολοκλήρωσε τις εργασίες της δημιουργώντας έναν κατάλογο κριτηρίων για την αποδοχή και την υιοθέτηση των προτεινόμενων δικτύων πολιτιστικών διαδρομών. Έως τώρα, έχουν προταθεί αρκετές θεματικές οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τον πληθυσμό του ευρωπαϊκού χώρου, σε ζητήματα μετανάστευσης, θρησκευτικού πολιτισμού και βιομηχανικής κληρονομιάς.

3.1.1. Παραδείγματα Πολιτιστικών Διαδρομών στην Ευρώπη

Στη συνέχεια παρουσιάζονται ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα πολιτιστικών διαδρομών στον Ευρωπαϊκό χώρο.

3.1.1.1. Αρχιτεκτονική χωρίς σύνορα (1987)

Η συγκεκριμένη διαδρομή με επίσημη ονομασία Architecture sans Frontiers, εντάχθηκε στο πρόγραμμα το 1987 και εγκρίθηκε επίσημα σαν Πολιτιστική Διαδρομή απ' το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Ιούνιο του 2004 και εκτείνεται στο Βέλγιο, τη Γαλλία, τη Γερμανία και το Λουξεμβούργο. Από τις βελγικές Αρδένες στις λεκάνες απορροής του Saarland, από το Trier στο Metz, κατά μήκος του ποταμού Moselle και στο Λουξεμβούργο, αναπτύχθηκαν κατά τους περασμένους αιώνες τα ξεχωριστά αρχιτεκτονικά στυλ που αντικατοπτρίζουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες των αγροτικών περιοχών.

Η Διεθνής Υπηρεσία για την Αγροτική και Περιβαλλοντική Ανάπτυξη έχει σχεδιάσει τέσσερις διασυνοριακούς βρόχους που καλύπτουν τα 2000 χιλιόμετρα της διαδρομής. Έχει δοθεί έμφαση αφενός στους τέσσερις αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, ένας για κάθε βρόχο, και αφετέρου σε μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης του επισκέπτη αναφορικά με την αξία της διατήρησης, αποκατάστασης και χρήσης της κοινοτικής κληρονομιάς, ένας ισχυρός πολιτιστικός δεσμός που καταργεί τα σημερινά σύνορα.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί το γεγονός πως οι «δημιουργοί» της διαδρομής πέτυχαν (μέσω διαγωνισμών, συμμετοχής επιστημόνων που ειδικεύονται στην αρχιτεκτονική, τη χωροταξία και την περιφερειακή ανάπτυξη αλλά και των ίδιων των κατοίκων) νέες χρήσεις παλαιών κτιρίων.

3.1.1.2. *Via Francigena (1994)*

Η εν λόγω διαδρομή, *Via Francigena* (Εικόνα 1), ακολουθεί το μονοπάτι του Sigeric, αρχιεπισκόπου του Canterbury, ο οποίος το 990 μ.Χ. ταξίδεψε στη Ρώμη προκειμένου να συναντηθεί με τον Πάπα Ιωάννη XV. Οι χώρες που ‘διασχίζει’ είναι η Γαλλία, η Ιταλία, η Ελβετία και το Ηνωμένο Βασίλειο και φέρει 79 σταθμούς οι οποίοι αναφέρονται στο ημερολόγιο του αρχιεπισκόπου. Οι καταγραφές του ημερολογίου συνέβαλλαν στο καταστήσουν εφικτό τον εντοπισμό της πιο σύντομης διαδρομής από τη Ρώμη στη Βόρεια Θάλασσα, η οποία το 876 μ. Χ. έγινε γνωστή ως *Via Francigena*. Η διαδρομή έχει μήκος 3.000 χιλιόμετρα και την ακολουθούσαν για αιώνες οι προσκυνητές που βάδιζαν στη Ρώμη και μετά στην Ιερουσαλήμ ή συναντούσαν και ακολουθούσαν τη διαδρομή Santiago de Compostella. Αυτό το μονοπάτι αντιπροσωπεύει την ένωση και την επικοινωνία μεταξύ πολιτισμών, πολιτισμού και ιδεών της Ευρώπης.

Αναλυτικότερα, η ιστορία της *Via Francigena* είναι πολύ βαθύτερη ανά τους αιώνες. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της διαδρομής², η πρώτη καταγραφή που αφορά στη συγκεκριμένη διαδρομή ξεκινά κατά τον Πρώιμο Μεσαίωνα (περίπου τον 7ο αιώνα) όπου οι Λομβαρδοί ανταγωνίζονταν τους Βυζαντινούς για την ιταλική επικράτεια. Η στρατηγική αναγκαιότητα να συνδεθεί η Βασιλεία της Παβίας και τα νότια δουκάτα με έναν επαρκώς ασφαλή δρόμο, είχε σαν αποτέλεσμα την επιλογή

² <https://www.viefrancigene.org/>

ενός δρομολογίου (το οποίο μέχρι τότε ήταν δευτερεύον), που διέσχιζε τα Απέννινα κοντά στο σημερινό πέρασμα Cisa και που, μετά την Valle del Magra, απομακρύνθηκε από την ακτή προς τη Λούκα. Από εκεί, για να μην πλησιάσει πολύ τις βυζαντινές περιοχές, το μονοπάτι προχωρούσε μέσω της κοιλάδας της Έλσας προς τη Σιένα. Στη συνέχεια, διασχίζοντας τις κοιλάδες της Arbia και της Orcia, έφτασε στη Val di Paglia και στην επικράτεια του Lazio, όπου συνδεόταν με την αρχαία Via Cassia που οδηγούσε στη Ρώμη. Στην πραγματικότητα, μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τα αρχαία προξενικά τμήματα εγκαταλείφθηκαν και εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, καταστράφηκαν.

Αργότερα, όταν η κυριαρχία των Λομβαρδών άφησε χώρο στους Φράγκους, η Via di Monte Bardone άλλαξε το όνομά της σε Via Francigena, δηλαδή «δρόμος που προέρχεται από τη Γαλλία». Το όνομα περιλάμβανε, πέρα από τη σημερινή γαλλική επικράτεια, επίσης την περιοχή της κοιλάδας του Ρήνου και την Ολλανδία.

Εκείνη την εποχή, η κίνηση κατά μήκος της διαδρομής αυξανόταν, με αποτέλεσμα το μονοπάτι να καθιερωθεί ως ο κύριος άξονας σύνδεσης μεταξύ της Βόρειας και της Νότιας Ευρώπης, κατά μήκος του οποίου περνούσαν έμποροι, στρατοί και προσκυνητές.

3.1.1.3. *Via Regia (2005)*

Η Via Regia αποτελεί την μεγαλύτερη και παλαιότερη διαδρομή που συνδέει την Ανατολική και τη Δυτική Ευρώπη. Από τη Νεολιθική κιάλας περίοδο, η Via Regia ήταν η διαδρομή που ακολουθούσαν οι μεταναστευτικές φυλές. Τις δύο τελευταίες χιλιετίες, άνθρωποι του εμπορίου, ένστολοι, θρησκευτικοί ταξιδιώτες, μετανάστες και κάθε είδους ταξιδιώτες άφησαν το στίγμα τους στον χαρακτήρα του δρόμου και της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Η παλιά Via Regia, αποκαλούμενη και «Βασιλική Οδός», ήταν μέρος του σημαντικότερου οδικού συστήματος του Πρώιμου Μεσαίωνα.

Ακόμη και στις μέρες μας, η αξία αυτής της οδού, γνωστή ως A4 και E40, παραμένει ιδιαίτερη. Έπειτα από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την Ανατολή (2004), ήταν δυνατό για κάποιον να ταξιδέψει ακολουθώντας τον δρόμο της Via Regia. Από τότε και στο εξής, αναπτύχθηκε πληθώρα πρωτοβουλιών που στοχεύουν να χαρακτηρίσουν τη Via

Regia ως σύμβολο της κοινής ευρωπαϊκής εργασίας. Η κάλυψη 4500 χιλιομέτρων και η διάσχιση οκτώ πολιτειών μέσω της Regia δικαίως είναι σύμβολο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μάλιστα, το 2006 τιμήθηκε ως η «Μεγάλη Πολιτιστική Διαδρομή της Ευρώπης», αφού διασχίζει Ισπανία, Γαλλία, Βέλγιο, Γερμανία, Λευκορωσία, Λιθουανία, Πολωνία και Ουκρανία.

Εικόνα 1: Χάρτης της διαδρομής Via Francigena (1994), Πηγή: <https://www.viefrancigene.org/en/interactive-map/>. Ανακτήθηκε στις 10/10/2022. Τελευταία Επίσκεψη: 15/10/2022

Εικόνα 2: Χάρτης της Via Regia. Πηγή: <https://www.via-regia.org/eng/viaregiageschichte/flashwegeverlauf/wegeverlauf.php>, Ανακτήθηκε στις 10/10/2022. Τελευταία Επίσκεψη: 15/10/2022

3.2. Πολιτιστικές Διαδρομές και Τουρισμός στην Ελλάδα

Είναι σαφές πως η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής συνδιαλέγεται άμεσα με ένα σχετικά καινούριο για την ελληνική πραγματικότητα, κομμάτι του τουριστικού προϊόντος. Ο Εθνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) μόλις τη δεκαετία από το 1975 έως το 1985 προχώρησε για πρώτη φορά στη σύνδεση τουριστικής ανάπτυξης και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (μετατροπή κτιρίων σε ιδιωτικά καταλύματα), προκειμένου να μετατραπούν οι παραδοσιακοί οικισμοί σε τουριστικούς προορισμούς. Ωστόσο, το εύρος του πεδίου των πολιτιστικών αγαθών όπως ορίζεται απ' τα αντίστοιχα προστατευτικά θεσμικά πλαίσια και κανονισμούς, είναι σχετικό με τις θεματικές προτάσεις των πολιτιστικών διαδρομών. Πράγματι, αρκετές δεκάδες προτάσεις (υλοποιημένες ή μη) καλύπτουν μεγάλο μέρος της Ελλάδας μαζί με Ευρωπαϊκές Διαδρομές που τερματίζουν ή διασχίζουν τη χώρα. Η επιλογή των πολιτιστικών διαδρομών έστρεψε το ενδιαφέρον των τουριστικών οδηγών από αξιοθέατα (μνημεία και άλλα) στο ίδιο το μονοπάτι που τα συνδέει (Thomas-Penette & Bertì, 2010). Το ίδιο το μονοπάτι που συνδέει ή διατρέχει το χωροχρόνο της εκάστοτε τοποθεσίας που προβάλλει τον πολιτισμό, μετατρέπεται το ίδιο σε αξιοθέατο.

Σήμερα, σε αρκετούς ταξιδιωτικούς χάρτες παρουσιάζονται και σημειώνονται διαδρομές εξαιρετικής φυσικής ομορφιάς ή/και ενδιαφέροντος (οδικοί χάρτες, χάρτες Michelin , όπως επίσης και χάρτες ειδικού σκοπού όπως π. χ. ορειβατικοί κ. α.).

Η εννοιολογική απόδοση μιας πολιτιστικής διαδρομής είναι πολυεπίπεδη όσον αφορά τα μηνύματα και την πληροφορία που μεταφέρει, αφού σχετίζεται με αξιοσημείωτους κόμβους τους οποίους συνδέει. Παρόλα αυτά, εξίσου σημαντικό παραμένει το γεγονός της ίδιας της διαδρομής. Είναι πιθανό για παράδειγμα να είναι χαραγμένη και να ακολουθεί τη διατύπωση ενός αρχαίου μονοπατιού (Paradourouli, 2011) ή να εμπεριέχει διαδρομές και μονοπάτια που συντελούν έναν παραδοσιακό ιστό (π.χ. μεσαιωνική πόλη - παραδοσιακοί οικισμοί).

Δυστυχώς, η Ελλάδα δεν έχει ιδιαίτερη δυναμική στο πρόγραμμα των Πολιτιστικών Διαδρομών καθώς η συμμετοχή της είναι πολύ περιορισμένη. Η Κουρή (Kouri, 2012: 69), παρατηρεί πως *«στην Ελλάδα οι πολιτιστικές διαδρομές είναι υπανάπτυκτες και η επικοινωνία τους είναι ελλιπής, καθώς η χαρτογράφηση, η αξιολόγηση και η ερμηνεία των πολιτιστικών πόρων είναι ασυνεπής»*. Μόλις το 2005, η χώρα πρωτοεμφανίζει την παρουσία της στο πρόγραμμα Πολιτιστικών Διαδρομών στην Ευρώπη, όπου το Συμβούλιο της Ευρώπης πιστοποίησε την πολιτιστική διαδρομή «Οι Δρόμοι της Ελιάς». Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, το 2022 πιστοποιήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και η Διαδρομή των «Ιστορικών Καφέ»³.

Εκτός από τις Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης στην Ελλάδα, προγραμματίζονται και μικρότερες διαδρομές. Ορισμένες είναι θεματικές και εκτείνονται πέρα από τα σύνορα, αλλά κυρίως πρόκειται για τοπικές διαδρομές. Παράδειγμα τέτοιας διαδρομής αποτελεί το EUROTEx, ένα πρόγραμμα που έχει σαν στόχο τη διάσωση της κλωστοϋφαντουργικής κληρονομιάς αναπτύσσοντας τον τουρισμό που εστιάζει στα υφάσματα σε περιοχές της επικράτειας.

Στο νησί της Κρήτης, η αλυσίδα ξενοδοχείων Grecotel, μέλος ενός μεγάλου και περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένου τουριστικού οργανισμού της γερμανικής επιχείρησης TUI, υποστηρίζει σήμερα το πρόγραμμα. Επτά ξεχωριστές Κλωστοϋφαντουργικές Διαδρομές (Textile Routes) έχουν ήδη χαραχθεί υπό την αιγίδα των ξενοδόχων του Ρεθύμνου. Η Ελλάδα είναι επίσης εταίρος στο πρόγραμμα «Via Mediterranea», το οποίο αφορά τη συνεργασία για την ανάπτυξη του

³ Πηγή: <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=3225> , ανάκτηση και τελευταία επίσκεψη: 18/9/2022

αγροτουρισμού μεταξύ των μεσογειακών χωρών εταίρων, συμπεριλαμβανομένων της Πορτογαλίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας (Moulin & Boniface, 2001).

Μια ακόμα περίπτωση αποτελούν οι «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές». Πρόκειται για ενέργειες ευαισθητοποίησης του κοινού και ενασχόλησης με την πολιτιστική κληρονομιά. Οι «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές» είναι σχεδιασμένες απ' το Μουσείο του Υπουργείου Πολιτισμού, για τη συμμετοχή στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Εκπαίδευση στη Βιώσιμη Ανάπτυξη. Μέσα από αυτή, σκοπός είναι η προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης, μέσω της εκπαίδευσης του κοινού στον τομέα της προστασίας και ανάδειξης του πολιτιστικού πλούτου και του φυσικού περιβάλλοντος της Ελλάδας. Η δράση έλαβε χώρα για πρώτη φορά το 2012 και αναπτύχθηκε σε διάφορες περιοχές της χώρας και περιλαμβάνουν την Εφορεία Αρχαιοτήτων και Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού, σε συνεργασία με Δήμους, Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμια, σχολεία, πολιτιστικούς συλλόγους, περιβαλλοντικές οργανώσεις, ενώσεις πολιτών και συνεταιρισμούς, καθώς και εθελοντών. Οι εκδηλώσεις διεξάγονται συνήθως τον Μάιο και έχουν διάρκεια τρεις ημέρες, οι οποίες καθορίζονται από το Υπουργείο και η πρόσβαση είναι δωρεάν για το κοινό. Η δράση εξακολουθεί να λαμβάνει χώρα μέχρι σήμερα και η σταδιακή αύξηση του αριθμού των συμμετεχόντων και του αριθμού των εκδηλώσεων μαρτυρούν την επιτυχία του έργου (Vasiliadis & Belias, 2020).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί το μη κερδοσκοπικό σωματείο «ΔΙΑΖΩΜΑ», το οποίο σε συνεργασία με τις ελληνικές περιφέρειες χαράσσει πολιτιστικές διαδρομές, διαδρομές της Φύσης, του Πολιτισμού και της Ιστορίας με σκοπό να καταστεί εφικτή η ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων, να αναδειχθούν τα μνημεία και να ενταχθούν στον ευρύτερο αναπτυξιακό σχεδιασμό των Περιφερειών (οπ. π.). Ο Πρόεδρος του Διαζώματος κ. Σταύρος Μπένος σημειώνει πως η συνεργασία με φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης *«ενορχηστρώνει πρωτοφανή κλίμακα, βάθος και ποιότητα, κοινωνική, επιστημονική και επιχειρηματική συνεργασία»*, και προσθέτει απαντώντας σε βασικά θέματα της διαχείρισης της πολιτικής: *«Αυτός είναι πλέον ο δρόμος για οποιαδήποτε ευρωπαϊκή χρηματοδότηση: βιωσιμότητα, σύνδεση με την οικονομία, ανάπτυξη πολλαπλών όπλων»*⁴.

⁴ Από την επίσημη ιστοσελίδα «Οι Δρόμοι της Ελιάς»: <https://olivetreeroute.gr/>, με τελευταία επίσκεψη στις 12/09/2022.

Η πρόταση για την πολιτιστική διαδρομή Via Egnatia βρίσκεται σε εξέλιξη και περιλαμβάνει την ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Εγνατίας Οδού στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Σκοπός είναι η χάραξη και η οργάνωση μιας μοντέρνας τουριστικής διαδρομής, που θα πατά στα ίχνη της Εγνατίας και θα αποτελεί μεγάλο κίνητρο προσέλκυσης τουριστών.

Η «Πολιτιστική Διαδρομή της Ηπείρου» περιλαμβάνει τέσσερις Περιφερειακές Ενότητες και σε συνεργασία με την Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας σχεδιάζεται και υλοποιείται το Πρόγραμμα Πολιτιστικής-Περιβαλλοντικής Διαδρομής: «Τα Μονοπάτια της Ιστορίας – Διαδρομές της Φύσης και Πολιτισμός». Στόχος της Διαδρομής είναι να δημιουργήσει ένα ολοκληρωμένο και επώνυμο «προϊόν» πολιτιστικού τουρισμού. Με την προσέλκυση επισκεπτών στα πολύ κοινά αξιοθέατα της Περιφέρειας, στόχος είναι η προσέλκυση τουριστικού ενδιαφέροντος και δεύτερον η ενίσχυση των τοπικών επιχειρήσεων (οπ. π.).

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση έχει γίνει από τους Camnolo, et. al. (2018), οι οποίοι εξέτασαν την περίπτωση της Λεωφόρου Ανδρέα Συγγρού ως περίπτωση αστικής πολιτιστικής διαδρομής, ενώ, εξέτασαν την περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών των Ελλήνων μοναχών στη Νότια Ιταλία, ως περίπτωση διαπολιτισμικής ανταλλαγής αλλά και περίπτωση συνδυασμού αυτής της διαδρομής με παρόμοια στην Ελλάδα (όπως στην περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών στα Μετέωρα). Περαιτέρω, οι Oikonomopoulou et. al. (2017), ανέφεραν το γεγονός πως οι πολιτιστικές διαδρομές είναι σημαντικές σε ζητήματα που αφορούν προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αν και στην Ελλάδα πολλές από αυτές έχουν σχεδιαστεί αλλά ελάχιστες υλοποιούνται, ενώ μόλις δύο είναι επίσημα αναγνωρισμένες από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Τέλος, η περίπτωση των Vasiliadis et. al. (2016), αναφέρει ότι υπάρχει πλέον εμφάνιση πολιτιστικών διαδρομών στην Ελλάδα, κάτι που δίνει αξία στο τουριστικό προφίλ των προορισμών που φιλοξενούν αυτές τις διαδρομές.

3.3. Οι Δρόμοι της Ελιάς

Μια από τις σημαντικότερες Πολιτιστικές Διαδρομές στην Ελλάδα, είναι οι «Δρόμοι της Ελιάς», μια θεματική διαδρομή η οποία είναι εμπνευσμένη από τον πολιτισμό της ελιάς, τόσο ως ορόσημο της γης όσο και ως ορόσημο της Μεσογειακής

κουλτούρας. Μάλιστα, κατά τους Economou & Zikidis (2013) είναι η πιο σημαντική πολιτιστική διαδρομή της χώρας ενώ έχει χαρακτηριστεί ως Μεγάλη Πολιτιστική Διαδρομή από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Αρχικά αποτελούσε μια πολιτιστική διαδρομή των μεσογειακών χωρών (Αίγυπτος, Αλβανία, Αλγερία, Βοσνία και Ερζεγοβίνη, Γαλλία, Ελλάδα, Ιορδανία, Ισπανία, Ιταλία, Κροατία, Κύπρος, Λίβανος, Λιβύη, Μάλτα, Μαρόκο, Πορτογαλία, Σερβία, Σλοβενία, Συρία, Τουρκία και Τυνησία) και κατά τα τελευταία έτη έχει επεκταθεί και σε διάφορες άλλες χώρες (Αζερμπαϊτζάν, Γεωργία, Ρωσία, Ουκρανία και Μολδαβία).

Η διαδρομή είναι βασισμένη στα ίχνη του πολιτισμού της Ελιάς ξεκινώντας από την Ελλάδα, ταξιδεύει στις χώρες της Μεσογείου, δημιουργώντας έτσι μονοπάτια διαπολιτισμικού διαλόγου και διακρατικών συνεργασιών. Η σχέση της ελιάς άλλωστε με τον άνθρωπο ανέκαθεν ήταν και παραμένει ιδιαίτερα ισχυρή, έχοντας επηρεάσει πολλές πτυχές της ζωής του, γι' αυτό και την αποκαλεί μυθικό ή ιερό δέντρο. Επιρροές εντοπίζονται στη γαστρονομία, την τέχνη και την παράδοση, στις γεωγραφίες της καθημερινής ζωής και συνηθειών των λαών της Μεσογείου, που έχουν διαμορφώσει τη ζωντανή πολιτιστική τους κληρονομιά. Στον επισκέπτη, δίνεται η δυνατότητα να γνωριστεί και να αλληλεπιδράσει με την ιδιαίτερη κουλτούρα της ελιάς, να επισκεφθεί μέρη, να δοκιμάσει προϊόντα και να αφομοιώσει παραδόσεις. Διαφορετικά πολιτιστικά μονοπάτια διασχίζουν τις χώρες της Νότιας Ευρώπης και της Βόρειας Αφρικής⁵ (Jameson, 1998). Στόχος αυτής της διαδρομής ήταν να δώσει μια διέξοδο σε νέες συνεργασίες μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών που θα βίωναν διαφορετικά την απομόνωση.

Η συγκεκριμένη πολιτιστική διαδρομή εγκαινιάστηκε το 1998 από τον Πολιτιστικό Φορέα «Δρόμοι της Ελιάς», μια πρωτοβουλία του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της διαδρομής, οι συμμετέχοντες διέσχισαν με μοτοσυκλέτες τις χώρες παραγωγής λαδιού και αλληλοεπίδρασαν με ιδρύματα, πανεπιστήμια και εμπορικά επιμελητήρια προκειμένου να διαδώσουν τον πολιτισμό και τη διατροφική αξία της ελιάς. Συγχρόνως πραγματοποιήθηκαν σεμινάρια, εκθέσεις, γαστρονομικές συναντήσεις, συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων που αφορούσαν στη διατροφική σημασία της ελιάς και των παραγώγων της αλλά και τη σημασία της ιστορίας και του συμβολισμού της ελιάς.

⁵ www.coe.int

Πληθώρα μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων κατά μήκος των Διαδρομών της Ελιάς ασχολούνται με το εξαγωγικό εμπόριο, γι' αυτό και οι διαδρομές αλλά και οι αποστολές παρείχαν μια καλή βάση για την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ αυτών αλλά και τη δημιουργία μιας γερής βάσης για καινούριες κοινές πρωτοβουλίες (CoE, χ. χ.). Επιπλέον, οι «Δρόμοι της Ελιάς» βοήθησαν στη συσπείρωση πολλών ιδιωτών που εμπλέκονται στην εκμετάλλευση της ελιάς (καλλιτέχνες, μικροπαραγωγοί και αγρότες, νέοι επιχειρηματίες κ.λπ.) που θα απειλούνταν από την οικονομική κρίση (Rossidis, 2015 · Khovanova – Rubicondo, 2012).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ «ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ» ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην παρούσα εργασία, η διεθνής και εγχώρια έγκριτη βιβλιογραφία αδυνατεί να παρουσιάσει πλήρως την συμβολή της Πολιτιστικής Διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς» στην τουριστική ανάπτυξη, τόσο σε γενική κλίμακα, όσο και σε τοπική, εστιάζοντας ιδίως στην περιοχή της Μεσσηνίας απ' όπου και ξεκίνησε η διαδρομή. Με αφορμή αυτή την βιβλιογραφική έλλειψη, αλλά και την έλλειψη ποσοτικών δεδομένων τα οποία αφορούν το εν λόγω ζήτημα, αποφασίσαμε να διεξάγουμε έρευνα, εφαρμόζοντας ποιοτική μεθοδολογία. Στις ακόλουθες υποενότητες, παρουσιάζονται τόσο ο σχεδιασμός της έρευνας, όσο και τα αποτελέσματα που προέκυψαν.

4.1. Ερευνητικά Ερωτήματα

Μια από τις βασικότερες αφορμές για την υλοποίηση την παρούσας εργασίας, ήταν η αφενός ελλιπής έγκριτη διεθνής και εγχώρια βιβλιογραφία για τις πολιτιστικές διαδρομές στην Ελλάδα, και ιδίως για την διαδρομή «Δρόμοι της Ελιάς». Η δουλειά των Vasiliadis & Belias (2020) που έχουμε ήδη μελετήσει στα προηγούμενα θεωρητικά κεφάλαια της εργασίας, παρέχει μια πολύ ενδιαφέρουσα ενότητα για την χαρτογράφηση της κατάστασης που επικρατεί τη σημερινή εποχή στην χώρα, αναφορικά με τις Πολιτιστικές Διαδρομές. Σε αυτά τα πλαίσια, οι ίδιοι αναφέρουν πως η μόνη εγκεκριμένη από το Συμβούλιο της Ευρώπης Πολιτιστική Διαδρομή (δηλαδή οι Δρόμοι της Ελιάς) αδυνατούν να συναγωνιστούν τα διεθνή πρότυπα που έχουν θέσει άλλες Πολιτιστικές Διαδρομές στον Ευρωπαϊκό χώρο. Είναι πολύ σημαντικό να αναφέρουμε ξανά, πως στην συγκεκριμένη προσέγγιση, δεν περιλαμβάνεται η διαδρομή «Ιστορικών Καφέ», η οποία σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις Πολιτιστικές Διαδρομές, εγκρίθηκε το 2022. Έτσι, πηγάζει έντονα η ανάγκη, από μια εργασία, η οποία να προσεγγίζει το ζήτημα από την οπτική διαφόρων χωρικών κλιμάκων προκειμένου να γίνει μια πλήρης καταγραφή της συμβολής των Δρόμων της Ελιάς, στην τοπική, εθνική και ευρωπαϊκή κοινότητα.

Συνεπώς, στις ακόλουθες ενότητες, με αξιοποίηση ερευνητικών μεθόδων, θα γίνει προσπάθεια απάντησης των ερωτημάτων:

- Ερευνητικό ερώτημα 1^ο: Μπορούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές να παίξουν ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας, ιδίως ύστερα από μια εκτενή περίοδο πανδημίας;
- Ερευνητικό ερώτημα 2^ο: Με ποιόν τρόπο οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν συμβάλει στην αλλαγή του τουριστικού τοπίου στη Μεσσηνία και πως έχουν ωφελήσει την τοπική κοινωνία;
- Ερευνητικό ερώτημα 3^ο: Κατά πόσο και πως, οι Δρόμοι της Ελιάς αποτελούν μοχλό για την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη σε τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα;

4.2. Μεθοδολογία – Ποιοτική Συνέντευξη

Όπως προαναφέρθηκε, η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στην παρούσα εργασία, είναι ποιοτική. Η ποιοτική έρευνα αποτελεί μια από τις πιο κατάλληλες μεθοδολογίες που μπορεί να συνεισφέρει στην εξασφάλιση της βαθύτερης κατανόησης του εκάστοτε ερευνητικού ζητήματος (Creswell, 2016). Σύμφωνα με τους Ίσαρη και Πουρκό (2015: 27) το βασικό *«ενδιαφέρον των ποιοτικών μεθόδων εστιάζεται στην περιγραφή και κατανόηση της μοναδικότητας της ανθρώπινης εμπειρίας, της βιωματικής πραγματικότητας (του βίόκοσμου) των υποκειμένων, στην ιδιαιτερότητα της συνείδησης και των βιωμάτων τους»*.

Μια από τις μεθόδους συλλογής ποιοτικών δεδομένων είναι η ποιοτική συνέντευξη (ή συνέντευξη σε βάθος). Η μέθοδος αυτή, είναι μία απ' τις πιο ευρεία διαδομένες μεθοδολογίες για την συλλογή (ή παραγωγή) ποιοτικού υλικού και πληροφορίας στις κοινωνικές επιστήμες. Στη συνέντευξη σε βάθος, ο ερευνητής έχει σαν βασικό ρόλο να δίνει κατευθυντήριες γραμμές στον συνεντευξιαζόμενο, ενώ ο ερωτώμενος *«αναπτύσσει τις σκέψεις και τις απόψεις του ελεύθερα σε βάθος»* (Ιωσηφίδης, 2008: 111 - 112). Σκοπός του ερευνητή μέσα από αυτή τη διαδικασία, είναι να αποκτήσει όσο περισσότερα δεδομένα είναι εφικτό.

Η ποιοτική συνέντευξη ανάλογα με το πόσο δομημένη είναι χωρίζεται σε τρεις υπό μέρους κατηγορίες: δομημένη συνέντευξη, ημι-δομημένη συνέντευξη και

μη δομημένη συνέντευξη (Ιωσηφίδης, 2008). Η ημι-δομημένη συνέντευξη σε βάθος «αποτελείται από ένα σύνολο προκαθορισμένων (...) ερωτήσεων» και συνήθως αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για νεότερους ερευνητές «ώστε να έχουν έναν οδηγό για τα θέματα που θεωρούν ότι είναι σημαντικά να καλύψουν στο πλαίσιο της συνέντευξης» (Ισαρη & Πούρκος, 2015: 92). Η εν λόγω μορφή συνέντευξης, παρουσιάζει ευελιξία ως προς «την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων ανάλογα με τον ερωτώμενο, (...) την εμβάθυνση σε κάποια θέματα με συμμετέχοντες που κρίνονται κατάλληλοι, (...) τη σειρά με την οποία τίθενται οι ερωτήσεις και (...) την πρόσθεση ή αφαίρεση ερωτήσεων ή θεμάτων για συζήτηση (οπ. π.).

Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε, λοιπόν, ήταν ημι-δομημένη συνέντευξη σε βάθος, προσπαθώντας να απαντήσουμε τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα. Στο πλάνο της συνέντευξης (βλ. Παράρτημα Β.) που σχεδιάστηκε για κάθε ερωτώμενο ξεχωριστά, σχεδιάσαμε ερωτήσεις που οι απαντήσεις των ερωτώμενων μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες και τις απόψεις ή εμπειρίες τους, σχετικά με την συμβολή των πολιτιστικών διαδρομών και ιδίως της διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς» στην ανάπτυξη του τουρισμού τόσο στη χώρα γενικότερα, όσο και στη Μεσσηνία ειδικότερα. Στην παρακάτω υποενότητα, θα δούμε αναλυτικότερα τα προφίλ των συμμετεχόντων.

4.3. Λήψη Συνεντεύξεων και Περιορισμοί Έρευνας

Για την υλοποίηση των συνεντεύξεων, επιλέξαμε να εστιάσουμε σε τρία άτομα, τα οποία θεωρήσαμε ότι μπορούσαν να μας δώσουν τις απαντήσεις που θα μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε τα ερευνητικά ερωτήματα. Οι άνθρωποι αυτοί είναι:

1. κος Γεώργιος Καραμπάτος – Ιδρυτής των Δρόμων της Ελιάς
2. κος Βαγγέλης Ξυγκώρος – Πρόεδρος Επιμελητηρίου Μεσσηνίας
3. κα Σοφία Ζαχαράκη – Υφυπουργός Τουρισμού

Για τον κάθε συνεντευξιαζόμενο, είχαμε δημιουργήσει ένα διαφορετικό πλάνο συνέντευξης (βλ. Παράρτημα Β), το οποίο ήταν προσαρμοσμένο στον τομέα και την κλίμακα ενδιαφέροντος τους καθενός. Οι συνεντεύξεις είχαν κανονιστεί να γίνουν μέσω τηλεδιάσκεψης, για λόγους προστασίας από την πανδημία COVID-19, αλλά και

ευκολίας λόγω απόστασης. Υλοποιήθηκαν κατά το διάστημα Αύγουστου – Οκτωβρίου 2022. Στο παράρτημα Β και Γ, διατίθενται οι απαντήσεις των ερωτώμενων και οι ακριβείς ημερομηνίες λήψης των συνεντεύξεων.

Ως περιορισμοί στην έρευνα, ήταν αφενός η πανδημία και αφετέρου η απόσταση ερευνήτριας – συνεντευξιαζόμενων. Όπως είδαμε και στην παραπάνω παράγραφο, αυτό το ζήτημα αντιμετωπίστηκε εύκολα, με την χρήση των εργαλείων του διαδικτύου. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε, ότι η συνέντευξη με την Υφυπουργό Τουρισμού κα Ζαχαράκη, δεν πραγματοποιήθηκε «κατά πρόσωπο» λόγω του φόρτου εργασίας της και κατ' επέκταση του περιορισμένου χρόνου της. Προκειμένου όμως να αξιοποιήσουμε την διαθεσιμότητα της και τις απαντήσεις της, της κοινοποιήσαμε με e-mail τις ερωτήσεις που ήμασταν διατεθειμένοι να της κάνουμε, τις οποίες και μας απάντησε εγγράφως. Συνεπώς, σε αυτή την περίπτωση είχαμε δομημένη συνέντευξη σε βάθος. Και στις τρεις παραπάνω συνεντεύξεις, οι απαντήσεις που λάβαμε, απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουμε θέσει, συνεπώς δε χρειάστηκε να ενοχλήσουμε ξανά τους συνεντευξιαζόμενους.

4.4. Αποτελέσματα

Στην παρούσα υποενότητα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα που διεξήγαμε. Οι απαντήσεις προκύπτουν από την ανάλυση του περιεχομένου των συνεντεύξεων και παρουσιάζονται ανά ερευνητικό ερώτημα. Ολόκληρο το υλικό των συνεντεύξεων είναι προσβάσιμο στο Παράρτημα Γ, ύστερα από απομαγνητοφώνηση των δύο συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν μέσω τηλεδιάσκεψης αλλά και των απαντήσεων της συνέντευξης που απαντήθηκε εγγράφως. Στις επόμενες ενότητες, αναφέρεται από ποια συνέντευξη προκύπτει η κάθε πληροφορία, ενώ στις περιπτώσεις που τα λόγια του συνεντευξιαζόμενου παρουσιάζονται χωρίς κάποια παράφραση, χρησιμοποιούνται εισαγωγικά και πλάγια γράμματα και σε παρένθεση υπάρχει το επίθετο του ερωτώμενου και ο αριθμός της ερώτησης που μπορούμε να βρούμε την αντίστοιχη απάντηση στο Παράρτημα Γ.

4.4.1. *Ερευνητικό ερώτημα 1^ο: Μπορούν οι Πολιτιστικές Διαδρομές να παίζουν ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας, ιδίως ύστερα από μια εκτενή περίοδο πανδημίας;*

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες κατά τα τελευταία έτη, είναι απρόοπτες και η μία διαδέχεται την άλλη. Σε αυτά τα πλαίσια μπορούμε να αναλογιστούμε την οικονομική κρίση του 2008, την πανδημία του COVID-19, την παγκόσμια ενεργειακή και πληθωριστική κρίση που ακολούθησε από τα πρόσφατα γεωπολιτικά γεγονότα μεταξύ Ουκρανίας και Ρωσίας. Σύμφωνα με την κυρία Ζαχαράκη (E1) η πανδημία του COVID-19 προκάλεσε ένα εκ των σημαντικότερων πληγμάτων στην ιστορία του παγκόσμιου τουρισμού, ενώ άλλοι παράγοντες όπως η ρωσική εισβολή στα Ουκρανικά εδάφη, «εντείνουν το γενικότερο κλίμα αστάθειας».

Η νέα τάση για την Ελλάδα⁶, που παρατηρεί η Υφυπουργός Τουρισμού, είναι η μείωση του μαζικού τουρισμού και η επιλογή τουριστικών δραστηριοτήτων που επικεντρώνονται στην ασφάλεια και την εξατομικευμένη εμπειρία του τουρίστα. Στην Ελλάδα, ο ήλιος και η θάλασσα εξακολουθούν να αποτελούν το επίκεντρο του τουρισμού, ωστόσο πλέον παρατηρείται αύξηση στον «*γαστρονομικό τουρισμό, τον οινοτουρισμό και γενικότερα τον τουρισμό της υπαίθρου*» (Ζαχαράκη, E1). Μάλιστα η ίδια αναφέρει πως το Υπουργείο Τουρισμού προορίζει την αξιοποίηση περισσότερων από 100.000.000 € για ενίσχυση «*έργων γαστρονομικού τουρισμού, αγροτουρισμού, ορεινού τουρισμού, ιαματικού τουρισμού και καταδυτικού τουρισμού*» (οπ. π.).

«*Τα προϊόντα της ελληνικής γης αποτελούν ίσως ένα από τα πιο ισχυρά συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας*» και κατ' επέκταση εμπλουτίζουν και επεκτείνουν σε σημαντικό βαθμό την διαφήμιση της χώρας σε διεθνές επίπεδο (Ζαχαράκη, E2). Έτσι, ο συνδυασμός της ελληνικής φιλοξενίας με το αγροδιατροφικό τομέα μπορούν να δημιουργήσουν ακόμα μεγαλύτερο συγκριτικό πλεονέκτημα για την Ελλάδα «*και την διείσδυση των ελληνικών προϊόντων σε ξένες, παραδοσιακές και νέες αγορές*» (Ζαχαράκη, E2). Όπως έχουμε διαπιστώσει και παραπάνω στην εργασία, αλλά όπως μας επιβεβαίωσε και η κυρία Ζαχαράκη (E3), «*Ελλάδα και πολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένα*».

«Οι Πολιτιστικές Διαδρομές αποτελούν μία από τις πιο δημιουργικές συλλήψεις και ένα από τα πιο αποτελεσματικά οχήματα γνωριμίας με

⁶ Την ώρα που είναι η μόνη Ευρωπαϊκή χώρα που από το 2019 σημείωσε αύξηση των εισερχόμενων πτήσεων από διεθνή εδάφη.

έναν τόπο με κύριο χαρακτηριστικό την διάδραση και την αυθεντικότητα των εμπειριών. Επιτυγχάνουν ουσιαστικά την σύνθεση των διαφόρων στοιχείων που συνθέτουν την ξεχωριστή ταυτότητα κάθε τόπου, από την ιστορία του, τον πολιτισμό του και την λαογραφία του έως τη γαστρονομία του και την αγροτική του παραγωγή. Για μία χώρα με τον πολιτισμό να αποτελεί δικαιωματικά ένα από τα πιο δυνατά της συγκριτικά πλεονεκτήματα οι διάφορες Πολιτιστικές Διαδρομές προσφέρουν ξεχωριστή υπεραξία για τον τουρισμό μας δημιουργώντας κάποια από τα πλέον ελκυστικά ταξιδιωτικά πακέτα ολοκληρωμένων, ποικίλων και αυθεντικών εμπειριών. Σημαντικές στην κατεύθυνση αυτή είναι οι δράσεις και πρωτοβουλίες που λαμβάνονται σε επίπεδο περιφερειών και δήμων μέσω της αξιοποίησης των υφισταμένων δικτύων Πολιτιστικών Διαδρομών αλλά και μέσω της ένταξης σε προγράμματα διασυνοριακής συνεργασίας για την ανάδειξη ακόμη Διαδρομών που ξεπερνούν τα όρια ενός κράτους. (Ζαχαράκη, Ε3)

Πολιτιστικές Διαδρομές, όπως οι Δρόμοι της Ελιάς, μπορούν «να αποτελέσουν τον απαραίτητο μοχλό για την αλλαγή του αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής υπαίθρου, την προσέλκυση επενδύσεων, την συγκράτηση και ενεργοποίηση όλων των παραγωγικών δυνάμεων κάθε τόπου» (Ζαχαράκη, Ε7). Κατ' επέκταση μπορούν να δημιουργηθούν νέες ευκαιρίες απασχόλησης σε αγροτικές περιοχές συμβάλλοντας και στην αποκέντρωση, ενώ παράλληλα διατηρείται και μεταβιβάζεται στις νεότερες γενιές η αυθεντικότητα της ελληνικής παράδοσης και της ελληνικής γης και της αξιοποίησής της (οπ. π.). Συνεπώς, οι Πολιτιστικές Διαδρομές, μπορούν να συμβάλλουν στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας, και σαφώς και στην οικονομία της, καθώς αξιοποιούν το συγκριτικό πλεονέκτημα που διαθέτει η Ελλάδα σε αγροτικά προϊόντα, πολιτισμό και φιλοξενία, ενώ παράλληλα ενισχύουν την ελληνική ύπαιθρο η οποία έχει πληγεί από την έντονη αστικοποίηση των περασμένων ετών.

4.4.2. *Ερευνητικό ερώτημα 2^ο: Με ποιόν τρόπο οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν συμβάλλει στην αλλαγή του τουριστικού τοπίου στη Μεσσηνία και πως έχουν ωφελήσει την τοπική κοινωνία;*

Η διαρκώς αυξανόμενη αστικοποίηση των τελευταίων ετών αδιαμφισβήτητα έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές τόσο στον τρόπο λειτουργίας των κοινωνιών, όσο και στο περιβάλλον. Μπορεί οι ανάγκες του ανθρώπου να παραμένουν οι ίδιες, ωστόσο οι συνήθειες του έχουν αλλάξει σημαντικά, ιδίως όσον αφορά την εξασφάλιση, τη ζήτηση και την εξασφάλιση των τροφίμων του. Σύμφωνα με τον Πρόεδρο του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας, κ. Ξυγκώρο, η ελιά, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους καρπούς που χαρακτηρίζουν την περιοχή. Η ΠΟΠ Ελιά Καλαμάτας και το Έξτρα Παρθένο Ελαιόλαδο αναμφίβολα είναι τα σημαντικότερα παραδοσιακά προϊόντα του τόπου⁷.

Παρότι ο μαζικός τουρισμός παραμένει μια κυρίαρχη μορφή τουρισμού, η νέα τάση που προκύπτει με την άρση των περιοριστικών μέτρων λόγω πανδημίας αφορά και τον θεματικό τουρισμό, και στη προκειμένη τον υπαίθριο τουρισμό. Μέσα από τον τουρισμό στην ύπαιθρο, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να βιώσει την εμπειρία της αγροτικής παραγωγής, έρθει σε επαφή με το τοπικό περιβάλλον και την κοινωνία. Σύμφωνα με τον κ. Ξυγκώρο (E1), αυτή η μορφή τουρισμού με τις δραστηριότητες που τον διέπουν είναι ένας ιδανικός «*τρόπος γνωριμίας με τα αυθεντικά προϊόντα της μεσσηνιακής γης*» συμβάλλοντας «*στο να γίνουν οι επισκέπτες οι καλύτεροι πρεσβευτές τους*»

Οι Δρόμοι της Ελιάς, έχουν ξεκινήσει από το 1998, έπειτα από πρόταση του κ. Γιώργου Καραμπάτου⁸, τονίζοντας το πάθος του για την ελιά αλλά και τον βαθύ προβληματισμό του «*για τις χρονίζουσες αδυναμίες στην παραγωγή και τη διάθεση του ελαιόλαδου*» (Καραμπάτος, E1). Η εν λόγω δράση ήταν η αφορμή για τη συνεργασία μιας σειράς φορέων, όπως Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, Πανεπιστήμια, ΟΤΑ κ.α. (Ξυγκώρος, E3). «*Το Επιμελητήριο Μεσσηνίας είναι αρωγός των «Δρόμων της Ελιάς» (...), είτε αυτές είναι τοπικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα αυτές που αφορούν την Παγκόσμια Ημέρα της Ελιάς που εορτάζεται κάθε χρόνο στις 26 Νοεμβρίου, είτε αυτές είναι υπερτοπικού χαρακτήρα όπως για παράδειγμα η νέα πρωτοβουλία: Αλυσίδα Αξίας*

⁷ Στη συνέντευξη ο κύριος Ξυγκώρος ανέφερε επίσης ως παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα, το ξερό σύκο, τη μαύρη σταφίδα και το τοπικό κρασί.

⁸ Την περίοδο εκείνη, ο κύριος Καραμπάτος, διατελούσε Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας.

στην Ελλάδα και στην Μεσόγειο, είτε σε διάφορες εκδόσεις με θέμα τον πολιτισμό της ελιάς κ.α.» (Ξυγκώρος, E3)

Έχουμε ήδη αναφέρει στο θεωρητικό μέρος της εργασίας πως οι Δρόμοι της Ελιάς είναι η πρώτη ελληνικής προελεύσεως πρωτοβουλία που έχει αναγνωριστεί ως Πολιτιστική Διαδρομή από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ένα έργο με «οικονομική και κοινωνική σημασία και δυναμική που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη εδαφών και κοινοτήτων» (Ξυγκώρος, E4). Για τη Μεσσηνία οι δραστηριότητες που προκύπτουν από/για τους Δρόμους της Ελιάς είναι μείζονος σημασίας για την δημιουργία συγκριτικού πλεονεκτήματος στην περιοχή, ενώ γενικότερα η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη «μπορεί να αποδειχτεί ιδανική λύση από κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική άποψη».

Αναφορικά με την κοινωνική συνοχή που διέπει τους Δρόμους της Ελιάς, έχοντας συνυπάρξει με την χρηματοπιστωτική ύφεση του 2008 αλλά και συνυπάρχοντας με την κρίση που επέφερε η πανδημία το COVID-19, ο κ. Ξυγκώρος (E5) ανέφερε πως:

«τα ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής ενσωμάτωσης υποχωρούν και προσπαθούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, έχοντας ως βάση (...) την οικογένεια και την υποστήριξη των μελών της. Η πορεία της πολιτιστικής διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς» (...), απέδειξε ότι η κοινωνία πολιτών, οι καλά δομημένες δράσεις ΜΚΟ, όπως ο Πολιτιστικός Οργανισμός «Δρόμοι της Ελιάς» και ο εθελοντισμός ως εκφράσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής καθώς και η βούληση των τοπικών κοινωνιών για τη διατήρηση πολιτιστικών αξιών και δεσμών, λειτούργησαν θαυμάσια. Εν ολίγοις, εν μέσω της οικονομικής κρίσης, η επιμελητηριακή πρωτοβουλία «Δρόμοι της Ελιάς» απέδειξε ότι η κοινωνική αλληλεγγύη δεν άλλαζε προσανατολισμό. Παραμένει, όπως πάντα, αυθόρμητη, συναισθηματική, με αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών, με ενδιαφέρουσες προτάσεις επιχειρηματικότητας για νέους, ανέργους κ.λπ. που όμως δεν μπορεί να καλύψει κενά που απαιτούν συνολικές λύσεις.»

Σε αυτά τα πλαίσια ο κ. Καραμπάτος (E6) ανέφερε πως οι Δρόμοι της Ελιάς δημιουργούν μια Αλυσίδα Αξίας «γύρω από την ελαιοπαραγωγική Μεσόγειο», η οποία αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο αξιοποίησης «αυτού του γαστρονομικού πλούτου,

προβολής της κάθε περιοχής 'κρίκου' αυτής της αλυσίδας και ενίσχυσης του τουρισμού» σε διάφορες χωρικές κλίμακες, δίνοντας την δυνατότητα στις εκάστοτε (τοπικές) κοινωνίες «να αυξήσουν την οικονομική τους δραστηριότητα».

Ένα ακόμα όφελος που έχουν «προκαλέσει» οι Δρόμοι της Ελιάς στην τοπική κοινωνία της Μεσσηνίας, είναι πως ενισχύουν διαρκώς τον διαπολιτισμικό διάλογο, δημιουργώντας διακρατικά «cluster για την ανάδειξη και αξιοποίηση του πολιτισμού της ελιάς, την προστασία της βιοποικιλότητας και τη βιώσιμη εκμετάλλευση της μοναδικής Μεσογειακής χλωρίδας, μέσα από καινοτόμα σχήματα και κοινές περιφερειακές και διακρατικές δράσεις/ έρευνες, ανταλλαγή καλών πρακτικών βιώσιμου τουρισμού, οργάνωση κοινών δραστηριοτήτων/ εκδηλώσεων στις περιοχές» (Καραμπάτος Ε8) που στοχεύουν στην προώθηση των τοπικών προϊόντων.

Τέλος, όπως ανέφερε ο Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας, στην Μεσσηνία οι Δρόμοι της Ελιάς δεν είναι η μόνη δράση που λαμβάνει χώρα σχετικά με την προώθηση της Μεσσηνίας κάνοντας λόγο για τα φεστιβάλ γαστρονομίας που ξεκίνησαν φέτος στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Είναι πολύ σημαντικό να αναφέρουμε ότι στην προώθηση των μεσσηνιακών προϊόντων παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο τα τοπικά ιδρύματα Καπετάν Βασίλη & Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου και Γεωργίου & Βικτωρίας Καρέλια, αλλά και οι τοπικοί επιχειρηματίες, «οι οποίοι συμμετέχουν σε διεθνείς εκθέσεις για να προωθήσουν τα αγροτικά (...) προϊόντα μεταξύ των οποίων την διεθνούς φήμης ΠΟΠ Ελιά Καλαμάτας». Ωστόσο, επεσήμανε την έλλειψη υποδομών και υπηρεσιών που υπάρχουν σε τοπικό επίπεδο, όπως λ.χ. ένα Μουσείο Ελιάς και Ελαιόλαδου, εύκολα προσβάσιμοι και επισκέψιμοι χώροι παραγωγής, δυνατότητα εκπαίδευσης νέων επιστημόνων, παραγωγών και επιχειρηματιών με ειδίκευση τον αγροτικό τομέα ή/και τον τουρισμό κ.α..

4.4.3. Ερευνητικό ερώτημα 3^ο: Κατά πόσο και πως, οι Δρόμοι της Ελιάς αποτελούν μοχλό για την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη σε τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα;

Όπως μας τόνισε ο κ. Καραμπάτος (Ε8), οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν διανύσει περισσότερα «από 260.000 χιλιόμετρα για τον διαπολιτισμικό διάλογο». Αυτή η

δήλωση από μόνη της, δείχνει αφενός την εξωστρέφεια της δράσης, αφετέρου την διαφήμιση που έχει προσφέρει στην Μεσσηνία διεθνώς. *«Η πλειάδα των παραδόσεων και των φυσικών, πολιτιστικών, ιστορικών, πόρων που διαθέτουν οι περιοχές της Μεσογείου και συνδέονται με την ελιά προσφέρει ένα ισχυρό υπόβαθρο θεμελίωσης ενός αναπτυξιακού εργαλείου, μιας πολιτιστικής διαδρομής, που μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά για μια περιοχή και να καλύψει κενά διαχείρισης του πολιτιστικού αποθέματος και των συγκριτικών της πλεονεκτημάτων»* (Καραμπάτος, Ε9).

Η θεσμοθέτηση των Δρόμων της Ελιάς έχει επιφέρει μια σειρά από σημαντικές αλλαγές σε διάφορες κλίμακες. Μια απ' αυτές είναι πως τόσο οι τοπικές κοινωνίες, όσο και οι καταναλωτές σε παγκόσμιο επίπεδο, έχουν συνειδητοποιήσει την *«αξία της ελιάς και των προϊόντων της αλλά και της ιδιαίτερης πολιτιστικής της κληρονομιάς –του πολιτισμού της ελιάς- που έχει δημιουργηθεί με το πέρασμα του χρόνου γύρω από αυτό το εμβληματικό δέντρο»* (Καραμπάτος, Ε3).

Από την άλλη, η κα. Ζαχαράκη (Ε6) ανέφερε πως *«η σύνδεση της ελιάς με την χώρα μας και τον ελληνικό πολιτισμό χάνεται στους αιώνες»* και επιπροσθέτως πως *«οι Δρόμοι της Ελιάς δεν έχουν τύχει της προσοχής και τουριστικής ανάδειξης που τους αξίζει»* (Ζαχαράκη, Ε6). Βάσει των όσων ανέφερε στη συνέντευξή της, το Υπουργείο Τουρισμού μέσα από στενευμένες δράσεις τα τελευταία χρόνια επιχειρεί την βελτίωση αυτής της κατάστασης. Σύμφωνα με διαθέσιμα δεδομένα του Υπουργείου Τουρισμού υπάρχει μια μεγάλη αγορά *«με υψηλή μέση δαπάνη ανά επισκέπτη, η οποία μάλιστα τα τελευταία χρόνια έχει αυξητικές τάσεις»* (Ζαχαράκη, Ε6). Μάλιστα οι επισκέπτες που υπάγονται σε αυτή την αγορά *«συνηθίζουν να επαναλαμβάνουν την επίσκεψή τους σε προορισμούς με ποιοτικά προϊόντα (λεγόμενοι repeaters)»*. Βάσει των παραπάνω και των δράσεων που σκοπεύει να υλοποιήσει το εν λόγω Υπουργείο, στόχος παραμένει και η επέκταση της χρονικής διάρκειας της επισκεψιμότητας, κάτι που θα αποφέρει σημαντικά κέρδη σε τοπική και εθνική κλίμακα (οπ. π.)

Μέσα από την ανάπτυξη των Δρόμων της Ελιάς, έχει αναδειχθεί η διαφορετικότητα της περιοχής σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με τον κ. Ξυγκώρο η Πολιτιστική αυτή Διαδρομή, αποτελεί ένα απ' τα εργαλεία ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού της Μεσσηνίας, την προβολή του τόπου και της κληρονομιάς του αλλά και την ανάπτυξη άλλων δράσεων και υπηρεσιών γύρω από τους Δρόμους της Ελιάς. Στα ίδια πλαίσια, η κα. Ζαχαράκη (Ε5) αναφέρει πως οι Δρόμοι της Ελιάς είναι *«ένα από τα καλύτερα (...) παραδείγματα της αναπτυξιακής δυναμικής που μπορεί να έχει η ελιά για την χώρα»*. Καθώς σαν ιδέα προωθούν την αγροτική ζωή και τον

πολιτισμό της Ελλάδας, μπορούν να αποτελέσουν τον απαραίτητο μοχλό για την αλλαγή του αναπτυξιακού μοντέλου, ιδίως σε δυσπρόσιτες αγροτικές περιοχές, την προσέλκυση επενδύσεων» (οπ. π.).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πολιτιστική κουλτούρα εισάγει ένα νέο μοντέλο πολιτιστικής διαχείρισης και τουριστικού προϊόντος ταυτόχρονα με πολλαπλά οφέλη για τις κοινωνίες, όπως για παράδειγμα η δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, η ανάπτυξη προϊόντων και υπηρεσιών πολιτιστικού τουρισμού. Αυτά τα οφέλη, προσφέρουν ένα νέο πολιτιστικό αγαθό που δημιουργεί αλληλεπίδραση μεταξύ ενός μνημείου που χρειάζεται προστασία και ανάπτυξη, και του πολιτιστικού ή περιφερειακού περιεχομένου με το οποίο πρέπει να συνδεθεί για να γίνει πλήρως κατανοητό και να εκτιμηθεί (Rossidis, 2015). Παρότι σε παγκόσμιο επίπεδο, από πολύ νωρίς, έχει υιοθετηθεί ο θεσμός των πολιτιστικών διαδρομών, η Ελλάδα δεν φαίνεται να έχει δώσει την απαραίτητη προσοχή. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω στην εργασία αυτή, στην Ελλάδα, οι μόνες διαδρομές που έχουν πιστοποιηθεί από το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι οι «Δρόμοι της Ελιάς» και οι «Δρόμοι των Ιστορικών Καφέ», ενώ οι υπόλοιπες διαδρομές βρίσκονται ακόμα σε πιλοτικό στάδιο.

Η έγκριτη κοινωνική και πολιτιστική έρευνα για τους Δρόμους της Ελιάς είναι αρκετά περιορισμένη και προσεγγίζει την εν λόγω δράση με ιδιαίτερη αυστηρότητα, ιδίως μέσα από την δουλειά των Vasiliadis & Belias (2020). Όπως τονίστηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, ο ορισμός του UNWTO (2017: 18) ορίζει τον πολιτιστικό τουρισμό *«ως ένα είδος τουριστικής δραστηριότητας στην οποία το βασικό κίνητρο του επισκέπτη είναι να μάθει, να ανακαλύψει, να βιώσει και να καταναλώσει τα υλικά και άυλα πολιτιστικά αξιοθέατα/προϊόντα σε έναν τουριστικό προορισμό.»*. Οι Δρόμοι της Ελιάς, αναμφίβολα, σκιαγραφούν αυτόν τον ορισμό καθώς ξεκινούν από μια χώρα αμιγώς τουριστική και δίνουν στον επισκέπτη τη δυνατότητα να βιώσει όλα τα κίνητρα που αναφέρονται στο ορισμό, με διαδραστικό τρόπο.

Στα παραπάνω κεφάλαια μελετήσαμε τις πολιτιστικές διαδρομές ως έννοια, αναφερόμενοι στον Πολιτιστικό Τουρισμό και στην αξία των διαδρομών αυτών στην τοπική ανάπτυξη, αλλά και στην προσφορά της στην κοινωνία. Αξιοποιήσαμε την μέθοδο των συνεντεύξεων, ρωτώντας ανθρώπους – κλειδιά τις προσωπικές τους απόψεις/γνώσεις για την συμβολή των πολιτιστικών διαδρομών και ιδίως των Δρόμων της Ελιάς στην εγχώρια και τοπική ανάπτυξη.

Βάσει όλων των παραπάνω και αναλογιζόμενοι τις απαντήσεις που προκύπτουν στα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας μπορούμε εύκολα να

διακρίνουμε ότι οι Δρόμοι της Ελιάς συμβάλλουν σημαντικά στην ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας ενώ παράλληλα αυξάνεται η οικονομική δραστηριότητα (και προοδευτικά και η ευμάρεια του τόπου) καθώς και το συγκριτικό πλεονέκτημα της Μεσσηνίας όσον αφορά τον τουρισμό. Αυτό προκύπτει καθώς με την διάδοση των «Δρόμων της Ελιάς» τονίζεται σε παγκόσμια κλίμακα η μοναδικότητα της περιοχής ενώ την ίδια στιγμή προωθείται στο ευρύ κοινό η γνώση ύπαρξης τοπικών πόρων οι οποίοι ενδεχομένως να ήταν εντελώς άγνωστοι.

Σε συνέχεια των παραπάνω, οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν συμβάλει στην αλλαγή του τουριστικού τοπίου στη Μεσσηνία ενώ δημιουργούν διαρκώς οφέλη για την τοπική κοινωνία. Η Μεσσηνία, μέσω των Δρόμων της Ελιάς πρωτοστατεί σε διεθνές επίπεδο «διαφημίζοντας» το σημαντικότερο αγροτικό προϊόν του τόπου, την ελιά της. Ως αποτέλεσμα, στην περιοχή δημιουργούνται παράλληλες και καινοτόμες δραστηριότητες που βοηθούν στη μείωση της ανεργίας, στην παραμονή νέων ανθρώπων στο γενέθλιο τόπο τους αλλά και στη διαρκή προσέλκυση επισκεπτών με στόχο τόσο την ακαδημαϊκή όσο και την βιοματική εμπειρία τους με την ελιά, τον πρωτογενή τομέα και την μεταποίηση. Παράλληλα, δημιουργούν μια εμπειρία περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά βιώσιμη για την τουριστική δραστηριότητα. Επομένως, αδιαμφισβήτητα οι «Δρόμοι της Ελιάς» δρουν ως μοχλός βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, με μεγάλες προοπτικές για το Νομό στο παρόν και στο μέλλον.

Σαφώς και οι απαντήσεις που λάβαμε δημιουργούν ένα αισιόδοξο κλίμα, ωστόσο, πρέπει να επιμείνουμε σε κάποια χαρακτηριστικά που επί της ουσίας δεν βοηθούν στην περαιτέρω ανάδειξη της συνεισφοράς τους. Αφενός η έλλειψη ποσοτικών δεδομένων, διαθέσιμα προς την ακαδημαϊκή κοινότητα, περιορίζει την συμβολή των Ακαδημαϊκών και Ερευνητικών Ιδρυμάτων σε μια ολοκληρωμένη καταγραφή της επιτυχίας των Δρόμων της Ελιάς σε οποιαδήποτε χωρική κλίμακα. Αφετέρου, οι αρμόδιοι φορείς, όπως το Υπουργείο Τουρισμού, το Υπουργείο Πολιτισμού, οι Περιφέρειες, οι Δήμοι της χώρας κ.ο.κ. θα πρέπει να εστιάσουν το ενδιαφέρον και τις χρηματοδοτήσεις τους σε ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση των Πολιτιστικών Διαδρομών προκειμένου να αυξηθεί το συγκριτικό πλεονέκτημα των εκάστοτε περιοχών.

Πιο συγκεκριμένα, η ομάδα των Δρόμων της Ελιάς, συνεχίζοντας το ήδη σημαντικό της έργο για την χώρα, θα πρέπει να ακολουθήσει το πρότυπο και άλλων Πολιτιστικών Διαδρομών και να εντείνει/αυξήσει τις δράσεις προώθησης της

διαδρομής. Είναι επίσης πολύ σημαντικό σε όλο αυτό, να υπάρχει η στήριξη των δημόσιων φορέων. Η στήριξη βέβαια, δεν οφείλει να είναι μόνο οικονομική – όπως προαναφέρθηκε, αλλά να δημιουργεί ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον μειώνοντας το όποιο ενδεχόμενο ρίσκο για την επέκταση της δράσης. Αυτό συνεπάγεται στην ανανέωση της Πολιτιστικής Πολιτικής της χώρας, με έξυπνες και καινοτόμες πρωτοβουλίες και δράσεις, η οποίες θα πρέπει να ακολουθήσουν διεθνή πρότυπα και πρακτικές, εξετάζοντας και δίνοντας βαρύτητα στο ρόλο της Πολιτισμικής Δημοκρατίας. Παράλληλα, η ενίσχυση μιας τέτοιας μορφής τουρισμού, θα συμβάλλει και στην προσέλκυση τουριστών, των οποίων το προφίλ δεν αφορά μόνο το κλασσικό «ήλιος και θάλασσα», μια καλή πρακτική επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου.

Συνεπώς οι Πολιτιστικές Διαδρομές μπορούν να παίξουν ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας, και μάλιστα ιδιαίτερα σημαντικό. Η ενίσχυση τέτοιων μορφών τουρισμού μπορούν να δημιουργήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα για τη χώρα όσον αφορά το παγκόσμιο προφίλ της, καθώς συνδυάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά που είναι η φιλοξενία και οι άνθρωποί της, η αγροτική παραγωγή και τα εξαιρετα προϊόντα της και το πλούσιο πολιτιστικό και πολιτισμικό απόθεμα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. Πίνακας Συντμήσεων

et. al.	: και λοιποί (για συγγραφείς σε βιβλιογραφικές αναφορές)
ICOMOS	: International Council on Monuments and Sites
UNWTO	: Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού
βλ.	: βλέπε
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
λ. χ.	: λόγου χάρη
μ. Χ.	: μετά Χριστόν
ΜΚΟ	: Μη Κυβερνητικός Οργανισμός
ΜΚΟ	: Μη Κερδοσκοπικός Οργανισμός
ΜμΕ	: Μικρές και Μεσαίες Επιχειρήσεις
οπ. π.	: Όπως παραπάνω/προηγούμενος (για βιβλιογραφικές αναφορές)
ΟΤΑ	: Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης
π. χ.	: παραδείγματος χάρη
ΠΟΠ	: Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης
χ. χ.	: Χωρίς Χρονιά (για βιβλιογραφική αναφορά)

B. Δομή (ημι-δομημένης) Συνέντευξης - Άξονας ερωτήσεων ανά ερωτώμενο

1. Καραμπάτος – Ιδρυτής/Εμπνευστής Δρόμων της Ελιάς
 - a. Εισαγωγικές ερωτήσεις για την σύλληψη της ιδέας των Δρόμων της Ελιάς
 - i. Τι σας έδωσε το έναυσμα και ποιος ήταν ο αρχικός στόχος των Δρόμων της Ελιάς;
 - ii. Τι δυσκολίες αντιμετωπίσατε/αντιμετωπίζετε στην υλοποίηση του έργου;

- b. Απ' την θεσμοθέτηση των Δρόμων της Ελιάς μέχρι σήμερα, πιστεύετε έχουν επέλθει αλλαγές αναφορικά με την αντιμετώπιση της ελιάς; Αν ναι, σε ποιους τομείς (π. χ. γεωργία, τουρισμό) και με ποιόν τρόπο;
 - i. Σε μια εποχή που η πανδημία του COVID-19 έφερε σημαντικές αλλαγές στον τουρισμό, σε τι βαθμό πιστεύετε ότι οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν επιφέρει μεταβολές στο σημερινό τουριστικό τοπίο;
- c. Ποια τα μελλοντικά σχέδια/συνεργασίες/στόχοι του προγράμματος;
- d. Ως εμπνευστής των Δρόμων της Ελιάς, τι είδατε να αλλάζει στην ανθρωπογεωγραφία (π.χ. τουρισμό, οικονομία, κοινωνία) τόσο της Μεσσηνίας όσο και των περιοχών που διέσχισε η διαδρομή;
 - i. Σε αυτά τα πλαίσια, ποια η συνεισφορά των Δρόμων της Ελιάς στη συνοχή των τοπικών κοινωνιών;
- e. Πως οι Δρόμοι της Ελιάς συντέλεσαν σε έναν περιφερειακό διαπολιτισμικό διάλογο και ποια τα αποτελέσματά του;
- f. Τι σας έχουν διδάξει οι Δρόμοι της Ελιάς;

2. Ξυγκώρος – Πρόεδρος Επιμελητηρίου Μεσσηνίας

- a. Ελιά και Τουρισμός στη Μεσσηνία
 - i. Πόσο σημαντική είναι η 'ελιά' ως τουριστικό προϊόν για τη Μεσσηνία;
 - ii. Ποιες δράσεις υπάρχουν αυτή τη στιγμή σε τοπικό επίπεδο που φέρνουν την ελιά στο παγκόσμιο προσκήνιο του τουρισμού;
- b. Ποια η συμβολή του Επιμελητηρίου στην προώθηση των Δρόμων της Ελιάς;
- c. Με ποιους τρόπους οι Δρόμοι της Ελιάς αποτελούν/μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κομμάτι της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης του τόπου;
- d. Μέσω των Δρόμων της Ελιάς, παρατηρήθηκαν αλλαγές στην κοινωνική συνοχή* των τοπικών κοινωνιών; Αν ναι, ποιες ήταν αυτές οι αλλαγές και σε τι επίπεδο;

**Ως κοινωνική συνοχή νοούνται «οι δυναμικές διαδικασίες που εκφράζονται στη στάση των μελών μίας κοινωνικής ομάδας να παραμένουν ενωμένα μεταξύ τους με*

σκοπό να επιτύχουν κοινούς στόχους ή/και να ικανοποιήσουν συναισθηματικές ανάγκες τους»

3. Ζαχαράκη – Υφυπουργός Τουρισμού

a. Τουρισμός – Ελλάδα

- i. Έχοντας βιώσει δυο πολύ δύσκολα χρόνια για τον τουρισμό λόγω της πανδημίας, ποιες μορφές τουρισμού βλέπετε να έχουν ήδη ανακάμψει και ποιες χρειάζονται επιπλέον υποστήριξη και περισσότερη προσπάθεια;
 - ii. Ποια η θέση της Ελλάδας στον διεθνή χάρτη του τουρισμού και πόση σημασία έχει η εστίαση στο branding των τοπικών προϊόντων;
- b. Ποια η αξία των Πολιτιστικών Διαδρομών στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας και ποιες προσπάθειες γίνονται και πρόκειται να γίνουν για την προώθησή τους;
- c. Κατά την κρίση σας, πόσο σημαντική είναι η ‘ελιά’ ως τουριστικό προϊόν για την Ελλάδα και τι προοπτικές έχει στην βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη;
- d. Ποιος ο ρόλος των Δρόμων της Ελιάς στην τουριστική βιωσιμότητα της χώρας και τι προοπτικές εξέλιξης μπορείτε να διακρίνετε;
- i. Πόσο σημαντικό κομμάτι για τον Ελληνικό τουρισμό και κατ’ επέκταση για την Ελληνική οικονομία αποτελούν οι Δρόμοι της Ελιάς;
 - ii. Σε τοπικό επίπεδο πως συμβάλλει ένα τέτοιο έργο στην ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού και πως στην κοινωνική συνοχή των τοπικών κοινωνιών;
- e. Τέλος, θεωρείτε ότι οι Δρόμοι της Ελιάς μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κομμάτι στην χάραξη της στρατηγικής του τουρισμού των επόμενων ετών;

Γ. Απαντήσεις ερωτώμενων

Γ.1. Απαντήσεις του Εμπνευστή της Πολιτιστικής Διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς»

(13-09-2022)

E1: Τι σας έδωσε το έναυσμα και ποιος ήταν ο αρχικός στόχος των Δρόμων της Ελιάς;

Έναυσμα ήταν η αγάπη για την ελιά και ένας βαθύς προβληματισμός για τις χρονίζουσες αδυναμίες στην παραγωγή και τη διάθεση του ελαιόλαδου. Το 1998, με δική μου πρόταση ως -τότε- Προέδρου του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας, η ιδέα μιας διαδρομής, μιας συνάντησης και ενός διαλόγου με τους άλλους λαούς της ελιάς έγινε πράξη, με στόχο την γνωριμία με την ελαιοπαραγωγική Μεσόγειο, την προβολή της Μεσσηνίας και την ενίσχυση της εξωστρέφειας της. Η πρωτοβουλία υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τα Επιμελητήρια της Ευρώπης και της Μεσογείου και αυτό ήταν το πρώτο σημαντικό βήμα για τον μετέπειτα χαρακτηρισμό της από την UNESCO ως «Παγκόσμια Διαδρομή Διαπολιτισμικού Διαλόγου & Βιώσιμης Ανάπτυξης».

E2: Τι δυσκολίες αντιμετωπίσατε/αντιμετωπίζετε στην υλοποίηση του έργου;

Οικονομικές αλλά και συγκυριακές. Η πολιτική αστάθεια στις περισσότερες μεσογειακές χώρες, η χρόνια οικονομική κρίση που μαστίζει τις περιοχές του νότου της Ευρώπης, η πανδημία, όλα αυτά είχαν και έχουν δυσμενή επίδραση σε πολλές από τις δράσεις μας οι οποίες προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα και στις νέες απαιτήσεις.

E3: Απ' την θεσμοθέτηση των Δρόμων της Ελιάς μέχρι σήμερα, πιστεύετε έχουν επέλθει αλλαγές αναφορικά με την αντιμετώπιση της ελιάς; Αν ναι, σε ποιους τομείς (π. χ. γεωργία, τουρισμό) και με ποιόν τρόπο;

Η σημαντικότερη αλλαγή είναι η συνειδητοποίηση από τις τοπικές κοινωνίες αλλά και από τους καταναλωτές παγκοσμίως της αξίας της ελιάς και των προϊόντων της αλλά και της ιδιαίτερης πολιτιστικής της κληρονομιάς –του πολιτισμού της ελιάς- που έχει δημιουργηθεί με το πέρασμα του χρόνου γύρω από αυτό το εμβληματικό δέντρο.

Οι 'Δρόμοι της Ελιάς' έχουν παίξει τον ρόλο τους προς αυτή την κατεύθυνση με δεκάδες δράσεις προβολής αυτής της κληρονομιάς στην Ελλάδα και το εξωτερικό και με σλόγκαν 'το καλύτερο αμπαλάζ ενός προϊόντος είναι η ιστορία του και ο

πολιτισμός του, έχουν συμβάλλει και συμβάλλουν θετικά στην ενίσχυση της βιώσιμης ανάπτυξης σε πολλές περιοχές με νέες προτάσεις και συνεργασίες.

E4: Σε μια εποχή που η πανδημία του COVID-19 έφερε σημαντικές αλλαγές στον τουρισμό, σε τι βαθμό πιστεύετε ότι οι Δρόμοι της Ελιάς έχουν επιφέρει μεταβολές στο σημερινό τουριστικό τοπίο;

Με καινοτόμες προτάσεις θεματικού τουρισμού, προτάσεις φιλικές προς το περιβάλλον και με γνώμονα την προβολή μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και μικρών παραγωγών. Κλειδί για την επιτυχία αυτών των προτάσεων είναι η τοπική κοινωνία η οποία ως κατεξοχήν πληγείσα από την πανδημία επιβάλλεται και πρέπει να είναι η κατεξοχήν ωφελούμενη.

Συνοπτικά, σημαντικότερες δράσεις μας είναι η ανάπτυξη θεματικών (τουριστικών) διαδρομών που επιτρέπει στους επισκέπτες να έρθουν πιο κοντά στις περιοχές, την βιοποικιλότητα, τον πολιτισμό, το τοπίο, τα προϊόντα και την γαστρονομία τους. Έμφαση δίνουμε σε περιοχές που δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί τουριστικά ή σε περιοχές που επιθυμούν να αναπτύξουν ηπιότερες μορφές τουρισμού.

Στόχος μας είναι:

1^{ov} η διαφοροποίηση της θεματικής τουριστικής προσφοράς και προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες προσδοκίες της αγοράς,

2^{ov} η ενίσχυση της συνεργασίας και του διαλόγου, μέσω της τροφοδότησης μιας διαδικασίας αφήγησης γύρω από την ελιά, το ελαιόλαδο και τα παραδοσιακά προϊόντα, ως κοινή ευρωπαϊκή κληρονομιά ικανή να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της τουριστικής προσφοράς και τη βιωσιμότητα της,

3^{ov} η προσέλκυση νέων επισκεπτών σε όλη τη διάρκεια του έτους, με στόχο την ευαισθητοποίηση τους για την πολιτιστική κληρονομιά που συνδέεται τα τοπικά προϊόντα, τη βιοποικιλότητα και ανεξερεύνητες τοποθεσίες και

4^{ov} νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες που θα αυξήσουν το τοπικό εισόδημα.

E5: Ποια τα μελλοντικά σχέδια/συνεργασίες/στόχοι του προγράμματος;

Με μακρά οργανωτική εμπειρία σε πολιτιστικές διαδρομές με επιχειρηματικό ενδιαφέρον στην Ευρώπη και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, αναγνωρισμένη εξειδίκευση και πιστοποίηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Πολιτιστικός Οργανισμός και το Δίκτυο «Δρόμοι της Ελιάς» διαθέτουν μια επιστημονική ομάδα η οποία απαρτίζεται από έγκριτους επιστήμονες με διάφορες ειδικότητες και γνωστικά αντικείμενα, όπως η πολιτιστική διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της ελιάς, η διαχείριση πολιτιστικών τοπίων και γαστρονομικής παράδοσης, ο θεματικός/πολιτιστικός τουρισμός κ.α. Τα μέλη της έχουν εμπειρία στην ανάπτυξη συνεργιών και ρεαλιστικών προτάσεων βιώσιμης ανάπτυξης, όπως η δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών με τη μορφή πλήρους & αναγνωρίσιμου τουριστικού πακέτου.

Με τη δική τους στήριξη και ενθάρρυνση, η προοπτική δημιουργίας πολιτιστικών διαδρομών «Δρόμοι της Ελιάς» σε κάθε γωνιά της ελαιοπαραγωγικής Μεσογείου και μιας Αλυσίδας Αξίας γύρω από τη Μεσόγειο είναι για εμάς μια συνεχής πρόκληση....

Ε6: Ως εμπνευστής των Δρόμων της Ελιάς, τι είδατε να αλλάζει στην ανθρωπογεωγραφία (π.χ. τουρισμό, οικονομία, κοινωνία) τόσο της Μεσσηνίας όσο και των περιοχών που διέσχισε η διαδρομή;

Η ανακήρυξη της Μεσογειακής Διατροφής ως «Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας» από την UNESCO, η αναγνώρισή της ως μοντέλου πολιτισμού και υγείας και η προώθησή του ως κλειδί ευεξίας και μακροζωίας άνοιξε τον δρόμο για τον γαστρονομικό τουρισμό. Βάση αυτής της διατροφής σε όλες τις Μεσογειακές χώρες είναι το ελαιόλαδο και τα παραδοσιακά προϊόντα. Έχει γίνει πλέον κατανοητό ότι η διαχείριση της κατανάλωσης αυτών των αυθεντικών τοπικών προϊόντων μπορεί να αποτελέσει όχημα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και να δημιουργήσει συνέργειες ανάμεσα στις κοινωνίες και τη βιομηχανία τουρισμού & τροφίμων. Πρόκειται επομένως για ουσιώδες πολιτιστικό και κοινωνικοοικονομικό στοιχείο ταυτότητας που συνδέει τις περιοχές με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Ο Πολιτιστικός Οργανισμός 'Δρόμοι της Ελιάς', σχεδιάζει και προτείνει δράσεις προώθησης, παρουσίαση αγροτικών προϊόντων και πολιτιστικά δρώμενα σε κάθε χώρα, έτσι ώστε οι ομάδες στόχος να συνειδητοποιήσουν ότι η Μεσογειακή

διατροφή, πέρα από ένα διατροφικό μοντέλο που συνδυάζει αγροτικά προϊόντα υψηλής αξίας, συνταγές και τεχνικές μαγειρικής από διαφορετικές περιοχές, αντιπροσωπεύει επίσης έναν υγιεινό τρόπο ζωής για τους ανθρώπους των σύγχρονων μεγαλουπόλεων.

E7: Σε αυτά τα πλαίσια, ποια η συνεισφορά των Δρόμων της Ελιάς στη συνοχή των τοπικών κοινωνιών;

Η δημιουργία μιας Αλυσίδας Αξίας γύρω από την ελαιοπαραγωγική Μεσόγειο, ως αποτελεσματικού εργαλείου αξιοποίησης αυτού του γαστρονομικού πλούτου, προβολής της κάθε περιοχής ‘κρίκου’ αυτής της αλυσίδας και ενίσχυσης του τουρισμού της σε τοπικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, που θα δίδει τη δυνατότητα στις τοπικές ΜΜΕ να αυξήσουν την οικονομική τους δραστηριότητα.

E8: Πως οι Δρόμοι της Ελιάς συντέλεσαν σε έναν περιφερειακό διαπολιτισμικό διάλογο και ποια τα αποτελέσματά του;

Η ενίσχυση του διαπολιτισμικού διαλόγου, η δημιουργία διακρατικών cluster για την ανάδειξη και αξιοποίηση του πολιτισμού της ελιάς, την προστασία της βιοποικιλότητας και τη βιώσιμη εκμετάλλευση της μοναδικής Μεσογειακής χλωρίδας, μέσα από καινοτόμα σχήματα και κοινές περιφερειακές και διακρατικές δράσεις/ έρευνες, ανταλλαγή καλών πρακτικών βιώσιμου τουρισμού, οργάνωση κοινών δραστηριοτήτων/ εκδηλώσεων στις περιοχές, με στόχο να προωθηθούν τα τοπικά αυθεντικά προϊόντα και ο πολιτισμός τους, είναι εξαρχής στο επίκεντρο της δράσης και των στόχων μας για το μέλλον. Μέχρι σήμερα, έχουμε διανύσει πάνω από 260.000 χιλιόμετρα για τον διαπολιτισμικό διάλογο και συνεχίζουμε.

E9: Τι σας έχουν διδάξει οι Δρόμοι της Ελιάς;

Η πλειάδα των παραδόσεων και των φυσικών, πολιτιστικών, ιστορικών, πόρων που διαθέτουν οι περιοχές της Μεσογείου και συνδέονται με την ελιά προσφέρει ένα ισχυρό υπόβαθρο θεμελίωσης ενός αναπτυξιακού εργαλείου, μιας πολιτιστικής διαδρομής, που μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά για μια

περιοχή και να καλύψει κενά διαχείρισης του πολιτιστικού αποθέματος και των συγκριτικών της πλεονεκτημάτων.

Γ.2. Απαντήσεις Προέδρου Επιμελητηρίου Μεσσηνίας

(2-10-2022)

E1: Πόσο σημαντική είναι η ‘ελιά’ ως τουριστικό προϊόν για τη Μεσσηνία;

Σε έναν κόσμο που μεταβάλλεται συνεχώς, κάποια πράγματα δείχνουν να αποτελούν σταθερές αξίες. Η ποιότητα των τροφίμων, η μέριμνα για το περιβάλλον η οποία, λόγω της κλιματικής αλλαγής, θα εντείνεται, η ανάγκη των κατοίκων των πόλεων που έχουν αποξενωθεί από τη φύση να επιστρέψουν σ’ αυτή και να γνωρίσουν το αγροτικό περιβάλλον, αποτελούν ένα πλεονέκτημα που προσφέρει μοναδικές ευκαιρίες στις αγροτικές κοινότητες.

Αν και ο μαζικός τουρισμός παραμένει διεθνώς η κυρίαρχη μορφή τουρισμού παρατηρείται διεθνώς -ειδικά μετά την πανδημία- μια αύξηση του θεματικού τουρισμού (πολιτιστικός, γαστρονομικός, θρησκευτικός, αγροτουριστικός κ.α.).

Ειδικά ο τουρισμός της υπαίθρου ως εναλλακτική δραστηριότητα έχει πολλαπλούς σκοπούς όπως: τη γνωριμία των κατοίκων των πόλεων με τους κατοίκους της υπαίθρου και τους χώρους που παράγονται τα προϊόντα, την επαφή με το αγροπεριβάλλον, την αναψυχή, τη γαλήνη. Αυτός ο τρόπος γνωριμίας με τα αυθεντικά προϊόντα της μεσσηνιακής γης συμβάλλει στο να γίνουν οι επισκέπτες οι καλύτεροι πρεσβευτές τους.

Οι πολιτιστικές διαδρομές με θέμα την ελιά και πιο συγκεκριμένα τον πολιτισμό της ελιάς, καλύπτουν αυτές τις μορφές ειδικών ενδιαφερόντων που έχουν καλύτερη χρονική κατανομή, (σε σχέση με το μαζικό τουρισμό που παραμένει μέχρι σήμερα διεθνώς η κυρίαρχη μορφή τουρισμού), αλλά και υψηλότερη δαπάνη στον προορισμό, ενώ ιδιαίτερα σημαντική είναι η βαθύτερη επικοινωνία με τον προορισμό, γεγονός που μετατρέπει τους εν λόγω τουρίστες σε «φίλους και προπαγανδιστές» του προορισμού και των τοπικών προϊόντων, όπως η ΠΟΠ Ελιά Καλαμάτας και το Έξτρα Παρθένο Ελαιόλαδο, το ξερό σύκο, τη μαύρη σταφίδα, τα κρασιά μας και πολλά ακόμη παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα.

E2: Ποιες δράσεις υπάρχουν αυτή τη στιγμή σε τοπικό επίπεδο που φέρνουν την ελιά στο παγκόσμιο προσκήνιο του τουρισμού;

Οι δράσεις που πραγματοποιούνται στην Μεσσηνία από τους ΟΤΑ Α' & Β' βαθμού σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο είναι αρκετές, με την συμμετοχή πάντα και του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας. Ειδικά φέτος, ξεκίνησαν τα γαστρονομικά φεστιβάλ από την Περιφέρεια Πελοποννήσου, για τα οποία οφείλουμε να πούμε ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην προβολή, διατήρηση και ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Δυστυχώς, ακόμα σε τοπικό επίπεδο υπολειπόμαστε σε υποδομές (π.χ. Μουσείο Ελιάς και Ελαιολάδου, επισκέψιμοι χώροι παραγωγής κτλ.), αλλά και σε σχεδιασμό δράσεων για ουσιαστική προώθηση, ακόμα και εκπαίδευση των νέων, για τον αγροτοδιατροφικό μας πλούτο.

Φυσικά, σημαντική δράση είναι οι πολιτιστικές διαδρομές «Δρόμοι της Ελιάς» με διεθνή αναγνώριση, μια επιμελητηριακή πρωτοβουλία που ξεκίνησε από την Μεσσηνία και αναπτύχθηκε χάρη στην υποστήριξη των Επιμελητηρίων της Ελλάδας, της Ευρώπης και της Μεσογείου.

Επίσης, σημαντική είναι η βοήθεια που προσφέρουν για την προβολή των τοπικών προϊόντων ιδιωτικοί φορείς όπως για παράδειγμα το Ίδρυμα Καπετάν Βασίλη & Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου, το Ίδρυμα Γεωργίου & Βικτωρίας Καρέλια αλλά και εξαγωγείς επιχειρηματίες-μέλη του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας, οι οποίοι συμμετέχουν σε διεθνείς εκθέσεις για να προωθήσουν τα αγροτικά μας προϊόντα μεταξύ των οποίων την διεθνούς φήμης ΠΟΠ Ελιά Καλαμάτας.

E3: Ποια η συμβολή του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας στην προώθηση των Δρόμων της Ελιάς;

Εμπνευστής των «Δρόμων της Ελιάς» ήταν ο τέως Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας κ. Γιώργος Καραμπάτος και αυτό μας κάνει να αισθανόμαστε τυχεροί που αυτή η καινοτόμος επιμελητηριακή πρωτοβουλία της Μεσσηνίας έχει υποστηριχτεί από το σύνολο των ελληνικών επιμελητηρίων, των ΟΤΑ, από συνεταιριστικές οργανώσεις, πανεπιστήμια, οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, τελεί υπό την αιγίδα της Κεντρικής Ένωσης των Επιμελητηρίων της Ελλάδος και έχει αναγνωριστεί από την UNESCO και το Συμβούλιο της Ευρώπης ως Παγκόσμια πολιτιστική διαδρομή διαπολιτισμικού διαλόγου και βιώσιμης ανάπτυξης.

Το Επιμελητήριο Μεσσηνίας είναι αρωγός των «Δρόμων της Ελιάς» στις πρωτοβουλίες του, είτε αυτές είναι τοπικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα αυτές που αφορούν την Παγκόσμια Ημέρα της Ελιάς που εορτάζεται κάθε χρόνο στις 26 Νοεμβρίου, είτε αυτές είναι υπερτοπικού χαρακτήρα όπως για παράδειγμα η νέα πρωτοβουλία: Αλυσίδα Αξίας στην Ελλάδα και στην Μεσόγειο, είτε σε διάφορες εκδόσεις με θέμα τον πολιτισμό της ελιάς κ.α.

E4: Με ποιους τρόπους οι Δρόμοι της Ελιάς αποτελούν/μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κομμάτι της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης του τόπου;

Όπως είναι γνωστό, οι «Δρόμοι της Ελιάς» είναι η πρώτη ελληνικής πρωτοβουλίας πολιτιστική διαδρομή που αναγνωρίστηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης ως διαδρομή με οικονομική και κοινωνική σημασία και δυναμική που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη εδαφών και κοινοτήτων.

Στη Μεσσηνία, η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη αποτελεί μονόδρομο ώστε να εξασφαλίζεται ετήσια απασχόληση και «κάποια» ενισχυμένη αυτάρκεια. Είναι ακριβώς αυτό που χρειαζόμαστε και, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να αποδειχτεί ιδανική λύση από κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική άποψη.

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Μεσσηνίας με τον μικρό και πολυκερματισμένο κλήρο και τον παραδοσιακό τρόπο παραγωγής, πρέπει να αναδειχθεί η διαφορετικότητα της περιοχής και ακριβώς αυτό είναι που, τόσο το Συμβούλιο της Ευρώπης όσο και το Υπουργείο Πολιτισμού, προτείνουν να αξιοποιηθεί μέσω της πολιτιστικής διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς». Επειδή - όπως λένε - αποτελεί ένα από τα μέσα/εργαλεία για την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού ενός τόπου, την προβολή της ιδιαίτερης πολιτιστικής κληρονομιάς (και στην περίπτωση της Μεσσηνίας της ελιάς), την ανάπτυξη εναλλακτικών τουριστικών υπηρεσιών και δραστηριοτήτων, την εξατομίκευση της τουριστικής εμπειρίας, μέσω της τουριστικής αξιοποίησης των τοπικών, φυσικών και πολιτιστικών πόρων, άγνωστων στο ευρύ κοινό.

E5: Μέσω των Δρόμων της Ελιάς, παρατηρήθηκαν αλλαγές στην κοινωνική συνοχή* των τοπικών κοινωνιών; Αν ναι, ποιες ήταν αυτές οι αλλαγές και σε τι επίπεδο;

Εάν αναλογιστεί κανείς τις ανατροπές που επήλθαν σε όλη την κοινωνία τα τελευταία χρόνια, θα πρέπει να εκπλαγεί με την προσπάθεια και την αντοχή περιοχών όπως π.χ. η Μεσσηνία και η σθεναρή κοινωνική συνοχή της, την οποία έχουν επιδείξει μέχρι τώρα. Τα ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής ενσωμάτωσης υποχωρούν και προσπαθούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, έχοντας ως βάση και αποκούμπι την οικογένεια και την υποστήριξη των μελών της, πρακτικές που αποδεικνύονται για μία ακόμα φορά οι θεμέλιοι λίθοι της κοινωνικής συνοχής.

Η πορεία της πολιτιστικής διαδρομής «Δρόμοι της Ελιάς» σε αυτή τη δύσκολη περίοδο και η αντοχή της μέσα στον χρόνο, απέδειξε ότι η κοινωνία πολιτών, οι καλά δομημένες δράσεις ΜΚΟ, όπως ο Πολιτιστικός Οργανισμός «Δρόμοι της Ελιάς» και ο εθελοντισμός ως εκφράσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής καθώς και η βούληση των τοπικών κοινωνιών για τη διατήρηση πολιτιστικών αξιών και δεσμών, λειτούργησαν θαυμάσια. Εν ολίγοις, εν μέσω της οικονομικής κρίσης, η επιμελητηριακή πρωτοβουλία «Δρόμοι της Ελιάς» απέδειξε ότι η κοινωνική αλληλεγγύη δεν άλλαξε προσανατολισμό. Παραμένει, όπως πάντα, αυθόρμητη, συναισθηματική, με αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών, με ενδιαφέρουσες προτάσεις επιχειρηματικότητας για νέους, ανέργους κ.λπ. που όμως δεν μπορεί να καλύψει κενά που απαιτούν συνολικές λύσεις.

Γ.3. Απαντήσεις Υφυπουργού Τουρισμού

(19-10-2022)

Ε1: Έχοντας βιώσει δυο πολύ δύσκολα χρόνια για τον τουρισμό λόγω της πανδημίας, ποιες μορφές τουρισμού βλέπετε να έχουν ήδη ανακάμψει και ποιες χρειάζονται επιπλέον υποστήριξη και περισσότερη προσπάθεια;

Αναμφίβολα, η εμπειρία της πανδημίας προξένησε ένα από τα σοβαρότερα πλήγματα στην ιστορία του παγκόσμιου τουρισμού. Κι ενώ ήδη μετράμε παραπάνω από 2 χρόνια πανδημίας, η παγκόσμια ενεργειακή και πληθωριστική κρίση συνεπεία της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία, εντείνουν το γενικότερο κλίμα αστάθειας δημιουργώντας νέες προκλήσεις για τον κλάδο.

Αυτό που βιώσαμε τόσο στην διάρκεια της έξαρσης της πανδημίας όσο και μετά το πέρασμά της ήταν η γέννηση νέων ταξιδιωτικών τάσεων, προτιμήσεων και κριτηρίων στην επιλογή ενός ταξιδιωτικού προορισμού. Κορυφαίο κριτήριο των

ταξιδιωτών φαίνεται πως πλέον αποτελεί η ασφάλεια, ενώ καταγράφεται μία γενικότερη τάση πτώσης του μαζικού τουρισμού, στην θέση του οποίου πλέον συναντούμε ειδικότερα ενδιαφέροντα με κύριο χαρακτηριστικό την ένταση της εμπειρίας και την εξατομίκευσή της.

Για την χώρα μας φυσικά ο ήλιος και η θάλασσα εξακολουθούν φυσικά να αποτελούν το πλέον δυνατό της σημείο, με την φετινή χρονιά να σημειώνουμε όχι απλώς ανάκαμψη στους περισσότερους παραδοσιακούς τουριστικούς προορισμούς της Ελλάδας, αλλά υπέρβαση ακόμη και των εσόδων του 2019 – χρονιάς ρεκόρ – το πρώτο επτάμηνο (στοιχεία TtE). Ωστόσο, την δυναμική τους φανερώνουν ακόμη περισσότερο συγκεκριμένες μορφές τουρισμού ειδικού ενδιαφέροντος με ενδεικτικότερες τον γαστρονομικό τουρισμό, τον οινοτουρισμό και γενικότερα τον τουρισμό υπαίθρου. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο στρατηγικά επενδύει στην ανάπτυξή τους το Υπουργείο Τουρισμού, με πάνω από 100 εκ Ευρώ του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας να προορίζονται για την χρηματοδότηση έργων γαστρονομικού τουρισμού, αγροτουρισμού, ορεινού τουρισμού, ιαματικού τουρισμού και καταδυτικού τουρισμού.

Ωστόσο, το περιθώριο περαιτέρω ανάπτυξης και προώθησης των ειδικών μορφών τουρισμού συνολικά παραμένει ευρύ, ενώ ιδιαίτερης προσοχής θα πρέπει να τύχει η ισόρροπη γεωγραφικά και χρονικά διάχυση της τουριστικής ανάπτυξης. Υπό το πρίσμα αυτό και λαμβάνοντας υπόψιν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας μας ως τουριστικού προορισμού έμφαση οφείλει να δοθεί στον θρησκευτικό τουρισμό, τον οινοτουρισμό, τον αθλητικό τουρισμό, τον ορεινό και πεζοπορικό τουρισμό, τον αγροτουρισμό αλλά και σε μορφές τουρισμού όπως ο συνεδριακός και ιατρικός τουρισμός.

E2: Ποια η θέση της Ελλάδας στον διεθνή χάρτη του τουρισμού και πόση σημασία έχει η εστίαση στο branding των τοπικών προϊόντων;

Η χώρα μας κατάφερε εν μέσω των αλλεπάλληλων και πρωτόγνωρων διεθνών κρίσεων να θωρακίσει και να εμπλουτίσει περαιτέρω το τουριστικό της brand name. Το ελληνικό τουριστικό προϊόν διακρίθηκε περισσότερο και συνδέθηκε ακόμη στενότερα με την ασφάλεια, την μεγάλη γκάμα και την υψηλή ποιότητα εμπειριών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστική ήταν η διάκριση της χώρας μας την περασμένη χρονιά ως ένας από τους πλέον ασφαλής τουριστικούς προορισμούς παγκοσμίως. Ανάλογη με σταθερή την υψηλή της θέση στην προτίμηση των ταξιδιωτών ήταν η

θέση της και φέτος. Αξιοσημείωτο είναι δε, ότι σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Eurostat η χώρα μας ήταν η μοναδική στην Ευρώπη που σημείωσε αύξηση στις διεθνείς πτήσεις σε σχέση με το 2019.

Η εστίαση αποτελεί έναν από τους στενότερα συνδεδεμένους με τον τουρισμό κλάδους. Μάλιστα, η γαστρονομία αποτελεί ένα από τα δημοφιλέστερα ενδιαφέροντα που προσελκύει ένα σταθερό και διαρκώς αυξανόμενο ταξιδιωτικό κοινό. Από τις πρόσφατες διακρίσεις συγκρατώ την προσπάθεια που ξεκινήσαμε στο Υπουργείο Τουρισμού για την ανάδειξη μιας από τις ελληνικές πόλεις ως γαστρονομικό προορισμό της λίστας UNESCO Creative Cities Network for Gastronomy. Η Θεσσαλονίκη μας μετά από εργώδη και συλλογική προσπάθεια ανήκει πλέον σε αυτόν το σημαντικό κατάλογο ενώ πρόσφατα ανακοινώσαμε και τη συνεργασία μας με τον οδηγό Michelin. Και συνεχίζουμε ώστε η στρατηγική επένδυση στον χώρο αυτό και σε κάθε κρίκο της αλυσίδας, ξεκινώντας ήδη από τις μονάδες πρωτογενούς παραγωγής, να προκρίνεται ως πυλώνας για την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη. Τα προϊόντα της ελληνικής γης αποτελούν ίσως ένα από τα πιο ισχυρά συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας μας, τα οποία μπορούν πραγματικά να διακρίνουν ακόμη περισσότερο το ελληνικό τουριστικό brand name και να το εμπλουτίσουν σημαντικά. Προς αυτόν το σκοπό προτεραιότητα δίνεται στην επιτυχή σύνδεση του αγροδιατροφικού τομέα και της φιλοξενίας, με την εστίαση και τον ευρύτερο τουριστικό κλάδο να έχουν σημαντική ευθύνη και ρόλο για το αποτελεσματικό branding και την διεξόδυση των ελληνικών προϊόντων σε ξένες, παραδοσιακές και νέες αγορές.

E3: Ποια η αξία των Πολιτιστικών Διαδρομών στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας και ποιες προσπάθειες γίνονται και πρόκειται να γίνουν για την προώθησή τους;

Ελλάδα και πολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Η λογική αυτή σύνδεση αποτελεί ένα κεκτημένο για την χώρα μας, αναπόσπαστο κομμάτι και του τουριστικού μας brand name ως είναι λογικό. Οι Πολιτιστικές Διαδρομές αποτελούν μία από τις πιο δημιουργικές συλλήψεις και ένα από τα πιο αποτελεσματικά οχήματα γνωριμίας με έναν τόπο με κύριο χαρακτηριστικό την διάδραση και την αυθεντικότητα των εμπειριών. Επιτυγχάνουν ουσιαστικά την σύνθεση των διαφόρων στοιχείων που συνθέτουν την ξεχωριστή ταυτότητα κάθε τόπου, από την ιστορία του,

τον πολιτισμό του και την λαογραφία του έως τη γαστρονομία του και την αγροτική του παραγωγή. Για μία χώρα με τον πολιτισμό να αποτελεί δικαιωματικά ένα από τα πιο δυνατά της συγκριτικά πλεονεκτήματα οι διάφορες Πολιτιστικές Διαδρομές προσφέρουν ξεχωριστή υπεραξία για τον τουρισμό μας δημιουργώντας κάποια από τα πλέον ελκυστικά ταξιδιωτικά πακέτα ολοκληρωμένων, ποικίλων και αυθεντικών εμπειριών. Σημαντικές στην κατεύθυνση αυτή είναι οι δράσεις και πρωτοβουλίες που λαμβάνονται σε επίπεδο περιφερειών και δήμων μέσω της αξιοποίησης των υφισταμένων δικτύων Πολιτιστικών Διαδρομών αλλά και μέσω της ένταξης σε προγράμματα διασυνοριακής συνεργασίας για την ανάδειξη ακόμη Διαδρομών που ξεπερνούν τα όρια ενός κράτους. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η συνεργασία που έχουμε εκκινήσει ως Υπουργείο με τους ομολόγους μας στην Κύπρο για την ανάδειξη πολιτιστικών διαδρομών θρησκευτικού τουρισμού αλλά και οινοτουρισμού που συνδέουν τις δύο χώρες.

E4: Κατά την κρίση σας, πόσο σημαντική είναι η ‘ελιά’ ως τουριστικό προϊόν για την Ελλάδα και τι προοπτικές έχει στην βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη;

Η ελιά αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής ταυτότητας και κατ’ επέκταση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος. Το ελληνικό ελαιόλαδο – ο πράσινος χρυσός – καθώς και τα λοιπά προϊόντα ελαιόλαδου αποτελούν αγαθά με παγκόσμια φήμη και αναγνωρισιμότητα, ταυτισμένα σχεδόν απόλυτα με την αγνότητα και την εκλεκτή ποιότητα. Το γεγονός αυτό, φανερώνει τις προοπτικές τουριστικής αλλά και ευρύτερης ανάπτυξης που μπορεί να δημιουργήσει η επένδυση και η σωστή προώθησή τους για τη δημιουργία ξεχωριστών ταξιδιωτικών πακέτων με σήμα την ελληνική δημοφιλή ελιά. Οι ελληνικοί προορισμοί, ακόμα και οι λιγότερο τουριστικά αναπτυγμένοι, έχουν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν το τουριστικό τους προϊόν, προωθώντας αποτελεσματικά τις δραστηριότητες που σχετίζονται με το ελαιόλαδο, όπως η συγκομιδή και η επεξεργασία της ελιάς, αλλά και δημιουργώντας ολοκληρωμένα πακέτα ταξιδιωτικής εμπειρίας με τον δημιουργικό συνδυασμό της ελιάς και των δραστηριοτήτων γύρω από αυτήν με άλλες δυνατότητες αναψυχής και γνωριμίας του κάθε τόπου, ιδίως δε με δραστηριότητες αγροτουρισμού. Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι ότι η δυνατότητα αυτή μπορεί να εκτείνεται χρονικά σε μία περίοδο περισσότερων μηνών σε σχέση με την περιορισμένη χρονικά περίοδο υψηλής τουριστικής κίνησης των καλοκαιρινών μηνών. Υπό το πρίσμα αυτό, μπορεί να έχει

ρόλο καταλύτη στην προσπάθεια για μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη με ισόρροπη γεωγραφική και χρονική διάχυση.

Αυτός είναι και ένας από τους βασικότερους λόγους για τους οποίους το ίδιο το Υπουργείο έχει προτεραιοποιήσει το ζήτημα της επιτυχούς σύνδεσης του πρωτογενούς τομέα και της εκλεκτής ελληνικής παραγωγής με τον κλάδο της φιλοξενίας γενικότερα με μία από τις πρώτες πρωτοβουλίες που λαμβάνονται σε αυτήν την προσπάθεια να είναι η θέσπιση ειδικού σήματος Επισκέψιμου Ελαιοτριβείου. Σκοπός της καινοτομίας αυτής είναι η ενθάρρυνση της εξωστρέφειας των ελληνικών μονάδων πρωτογενούς παραγωγής και η δημιουργία νέων, διευρυμένων τουριστικών υπηρεσιών, προς όφελος ιδίως προορισμών λιγότερο δημοφιλών τουριστικά.

Μια επίσης σημαντική εξέλιξη είναι αυτή που νομοθετήσαμε πρόσφατα στην ελληνική Βουλή με την δυνατότητα που θα δίνουμε στα επισκέψιμα ελαιοτριβεία να έχουν χώρους εστίασης και μη κύρια τουριστικά καταλύματα έτσι ώστε η εμπειρία να είναι όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένη και να συνδέεται με τον πλούτο του αγροτουρισμού.

E5: Ποιος ο ρόλος των Δρόμων της Ελιάς στην τουριστική βιωσιμότητα της χώρας και τι προοπτικές εξέλιξης μπορείτε να διακρίνετε;

Ως Δρόμους της Ελιάς εννοούμε τις σύνθετες «διαδρομές» διαδραστικής περιήγησης μέσω των οποίων οι επισκέπτες θα μπορούσαν να μάθουν για τη διαδικασία παραγωγής του ελαιόλαδου, να γνωρίσουν την ποιότητα αλλά και την πολιτιστική του σημασία. Αποτελούν ένα από τα καλύτερα ίσως παραδείγματα της αναπτυξιακής δυναμικής που μπορεί να έχει η ελιά για την χώρα μας. Η δυναμική αυτή εδράζεται ιδίως στο γεγονός του συνδυασμού περισσότερων εμπειριών και μορφών ταξιδιωτικής αναψυχής με τον πλέον αρμονικό τρόπο, μέσα από τον οποίο ο ταξιδιώτης γνωρίζει αυθεντικά και περισσότερο διαδραστικά στοιχεία που συνθέτουν την ξεχωριστή ταυτότητα κάθε τόπου. Οι Δρόμοι της Ελιάς για χώρες σαν και την δική μας μπορούν να αποτελέσουν ένα από τα πλέον χρήσιμα οχήματα για τον εμπλουτισμό του τουριστικού μας πακέτου, την ανάδειξη κάθε γωνιάς της ελληνικής υπαίθρου αλλά και του αγροτικού τρόπου ζωής. Ταυτόχρονα, μπορούν να αποτελέσουν τον απαραίτητο μοχλό για την αλλαγή του αναπτυξιακού μοντέλου, ιδίως σε δυσπρόσιτες αγροτικές περιοχές, την προσέλκυση επενδύσεων αλλά και την

διατήρηση και θωράκιση της αυθεντικότητας τόσο στις μεθόδους παραγωγής όσο και ευρύτερα στον αγροτικό τρόπο ζωής, κρατώντας ζωντανά πολύτιμα στοιχεία της ελληνικής παράδοσης και κληρονομιάς και συμβάλλοντας στην γόνιμη μεταφορά τους και μετεξέλιξή τους για την κάλυψη σύγχρονων αναγκών.

E6: Πόσο σημαντικό κομμάτι για τον Ελληνικό τουρισμό και κατ' επέκταση για την Ελληνική οικονομία αποτελούν οι Δρόμοι της Ελιάς;

Παρότι η σύνδεση της ελιάς με την χώρα μας και τον ελληνικό πολιτισμό χάνεται στους αιώνες, οι Δρόμοι της Ελιάς δεν έχουν τύχει της προσοχής και τουριστικής ανάδειξης που τους αξίζει. Οι τελευταίες πρωτοβουλίες και θεσμικές μεταρρυθμίσεις που έχει προωθήσει το Υπουργείο Τουρισμού καθώς και στοχευμένες καμπάνιες προβολής του ΕΟΤ στοχεύουν ακριβώς στην βελτίωση αυτής της κατάστασης. Τα στοιχεία που έχουμε ήδη στη διάθεσή μας μαρτυρούν την ύπαρξη μίας αρκετά μεγάλης αγοράς με υψηλή μέση δαπάνη ανά επισκέπτη, η οποία μάλιστα τα τελευταία χρόνια έχει αυξητικές τάσεις. Τα μέλη δε αυτής της αγοράς συνηθίζουν να επαναλαμβάνουν την επίσκεψή τους σε προορισμούς με ποιοτικά προϊόντα (λεγόμενοι repeaters). Λαμβάνοντας τα δεδομένα αυτά υπόψιν, η στρατηγική στόχευση στην διεύρυνση και την προώθησή τους θα μπορούσε να ενισχύσει σημαντικά τον ελληνικό τουρισμό, ιδίως στην προσπάθεια για την επέκταση της χρονικής του διάρκειας, να εμπλουτίσει ακόμη περισσότερο το ελληνικό τουριστικό προϊόν, αποφέροντας σημαντικά οικονομικά οφέλη σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

E7: Σε τοπικό επίπεδο πως συμβάλλει ένα τέτοιο έργο στην ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού και πως στην κοινωνική συνοχή των τοπικών κοινωνιών;

Ως ήδη ειπώθηκε παραπάνω, η σύνδεση του αγροδιατροφικού τομέα, της ελληνικής παραγωγής, με τον κλάδο της φιλοξενίας, την οποία ουσιαστικά εξυπηρετούν οι Δρόμοι της Ελιάς, έχει ρόλο καταλύτη για την ισόρροπη τουριστική ανάπτυξη με αρμονική την κατά χρόνο αλλά και τόπο διάχυσή της. Οι Δρόμοι της Ελιάς για χώρες σαν και την δική μας συμβάλουν καθοριστικά στον εμπλουτισμό του τουριστικού μας πακέτου, την βέλτιστη ανάδειξη κάθε γωνιάς της ελληνικής υπαίθρου αλλά και του αγροτικού τρόπου ζωής. Ταυτόχρονα, μπορούν να αποτελέσουν τον απαραίτητο μοχλό για την αλλαγή του αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής υπαίθρου, την προσέλκυση επενδύσεων, την συγκράτηση και

ενεργοποίηση όλων των παραγωγικών δυνάμεων κάθε τόπου. Νέες ευκαιρίες εργασίας ή τρόποι αύξησης των κερδών και του κύκλου εργασιών επαγγελματιών και τοπικών επιχειρήσεων/βιοτεχνιών γεννώνται. Θα πρέπει δε να υπογραμμιστεί ο θετικός τους ρόλος για την διατήρηση και θωράκιση της αυθεντικότητας τόσο στις μεθόδους παραγωγής όσο και ευρύτερα στον αγροτικό τρόπο ζωής, κρατώντας ζωντανά πολύτιμα στοιχεία της ελληνικής παράδοσης και κληρονομιάς και συμβάλλοντας στην γόνιμη μεταφορά τους και μετεξέλιξή τους για την κάλυψη σύγχρονων αναγκών. Κατά τον τρόπο αυτό, καθώς στηρίζονται όπως ειπώθηκε εξ ορισμού στον συνδυασμό διαφορετικών εμπειριών και μορφών τουρισμού, από τον ιστορικό-πολιτιστικό, ως τον γαστρονομικό κ.ά., μεθοδεύεται η αντίστοιχη ενεργοποίηση και σύμπραξη κάθε παραγωγικού μέλους της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας. Κατά συνέπεια θα μπορούσε να πει κάποιος πως οι Δρόμοι της Ελιάς αναδεικνύονται σε παράγοντας κοινωνικής συνοχής και προόδου, προς όφελος ιδίως της ελληνικής περιφέρειας και των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών της, όπου το περιθώριο ανάπτυξης είναι μεγαλύτερο.

Ε8: Τέλος, θεωρείτε ότι οι Δρόμοι της Ελιάς μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κομμάτι στην χάραξη της στρατηγικής του τουρισμού των επόμενων ετών;

Από όλα τα παραπάνω, εύκολα συνάγεται πως αποτελεί βαθιά πεποίθηση του υπουργείου συνολικά αλλά και δική μου προσωπικά πως οι Δρόμοι της Ελιάς και μπορούν και πρέπει να αποτελέσουν σημαντικό κομμάτι του στρατηγικού σχεδιασμού μας στην προσπάθεια υπέρβασης της κρίσης αλλά και της αναγκαίας μετεξέλιξης του ελληνικού τουριστικού κλάδου. Τόσο με συγκεκριμένα έργα που στοχεύουν στη βελτίωση των υποδομών και την ενθάρρυνση της εξωστρέφειάς τους όσο και μέσω της αναπροσαρμογής του περιεχομένου της παρεχόμενης τουριστικής εκπαίδευσης ώστε να καλύπτονται και να αναδεικνύονται τέτοιες νέες μορφές τουρισμού και τα οφέλη που μπορούν να έχουν, ήδη έχουν προτεραιοποιηθεί στο νέο στρατηγικό σχεδιασμό του Υπουργείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ahmad Y (2006) The scope and definitions of heritage: from tangible to intangible. *Int J Herit Stud* 12:292–300. <https://doi.org/10.1080/13527250600604639>

Bitsani, E. (2014). Intercultural city identity" and" human intercultural cities"(HIC): a dynamic ontological model for the social co-existence and social cohesion of modern and post-modern cities. Nova Publishers.

Bitsani, E., & Kalomenidis, P. (2007). Integrated interventions of management of the cultural landscape: The example of unification of archaeological spaces in Athens and Rome. *Archives of Economic History*, 2, 351–373.

Bokova I (2013) The power of culture for development. *Rev Econ Coop Dev* 6:1–12

Bramwell, B. & Lane, B. (2015) What drives research on sustainable tourism? *J. Sustain. Tour.* 23, 1–3

Buckley, R.C. (2012) Sustainable tourism: Research and reality. *Ann. Tour. Res.* 39, 528–546.

Callot, P. (2013). Slow tourism. *Encyclopedia of Corporate Social Responsibility*, 2156-2160. https://doi.org/10.1007/978-3-642-28036-8_149

Campolo D, Calabrò F, Cassalia G (2018) A cultural route on the trail of Greek Monasticism in Calabria. In: International symposium on new metropolitan perspectives. Springer, Cham, pp 475–483. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92102-0_50_23.

CoE: Transromanica – The Romanesque Routes of Europe. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/transromanica-the-romanesque-routesof-european-heritage>

Cojocariu, S. (2015). The development of cultural routes: A valuable asset for Romania. *Procedia Economics and Finance*, 32(15): 959-967. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01554-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01554-3)

Cojocariu, S. (2015). The development of cultural routes: A valuable asset for Romania. *Procedia Economics and Finance*, 32(15): 959-967. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01554-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01554-3)

Creswell, J. W. (2016). Στο Χ. Τσορμπατζούδης (επιμ.). Η έρευνα στην εκπαίδευση: Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας. Αθήνα: Ίων.

Cros, H. (2001). A new model to assist in planning for sustainable cultural heritage tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3(2): 165-170. <https://doi.org/10.1002/jtr.297>

Dayoub, B., Yang, P., Dayoub, A., Omran, S., & Li, H. (2020). The role of cultural routes in sustainable tourism development: A case study of Syria's spiritual route. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 15(6), 865-874.

ICOMOS (2008) Charter on cultural routes. Quebec. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf

Jamieson, W. (1998) Cultural heritage planning and development: defining the field and its challenges. *APT Bulletin*, 29:3/4, Thirtieth –Anniversary Issue, 65–67, Association for Preservation Technology International (APT)

Kavoura, Androniki; Kefallonitis, Efstathios; Theodoridis, Prokopios (2020). [Springer Proceedings in Business and Economics] Strategic Innovative Marketing and Tourism (8th ICSIMAT, Northern Aegean, Greece, 2019),. 10.1007/978-3-030-36126-6(), -. doi:10.1007/978-3-030-36126-6

Khovanova-Rubicondo, KM. (2010). Impact of European cultural routes on SMEs' innovation and competitiveness. Council of Europe, pp. 1-261.

Khovanova-Rubicondo, KM. (2012) Cultural routes as a source for new kind of tourism development: evidence from the Council of Europe's, Cult programme. Progress in Cultural Heritage Preservation. EUROMED. <http://www.cut.ac.cy/euromed2012proceedings/shortPapers/83.pdf>

Kouri, M. (2012) Merging culture and tourism in Greece: an unholy alliance or an opportunity to update the country's cultural policy? *J Arts Manage Law Soc* 42:63–78. <https://doi.org/10.1080/10632921.2012.685688>

Lenzerini F (2011) Intangible cultural heritage: the living culture of peoples. *Eur J Int Law* 22:101–120. <https://doi.org/10.1093/ejil/chr006>

Liu, Z., 2003, Sustainable tourism development: A critique. *J. Sustain. Tour*, 11, 459–475

Lowenthal D (2005) Natural and cultural heritage. *Int J Herit Stud* 11:81–92. <https://doi.org/10.1080/13527250500037088>

MacCannell, D. (1976) *The Tourist: A new theory of the leisure class*; Schocken Books: New York, NY, USA

Majdoub, W. (2009). Cultural Routes: An Innovation Tool for Creative Tourism. Management International Conference - MIC. pp. 1841-1854. (in Tunisia).

Majdoub, W. (2010). Analyzing cultural routes from a multidimensional perspective. *AlmaTourism*, 1(2): 29- 37. <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/2029>

Melenez, J., Hawkins, Don., Behzadnejad, F. (2015). Multi-country destination development: An opportunity to stimulate tourism in the Americas. World Tourism Organization (UNWTO) – A Specialized Agency of the United Nations, Madrid, pp. 1-53. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11720.62728>

Moulin, C. & Boniface, P. (2001) Routeing heritage for tourism: making heritage and cultural tourism networks for socio-economic development. *Int J Herit Stud* 7:237–248. <https://doi.org/10.1080/13527250120079411>

Oikonomopoulou E, Delegou ET, Sayas J, Moropoulou A (2017) An innovative approach to the protection of cultural heritage: the case of cultural routes in Chios Island, Greece. *J Archaeol Sci: Rep* 14:742–757. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.09.006>

Poria, Y., Butler, R., Airey, D. (2001). Clarifying heritage tourism. *Annals of Tourism Research*, 28(4): 1047-1049. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00069-4](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00069-4)

Richards, G. & Raymond, C. (2000). Creative tourism. *Richards and Raymond*, 23: 16-20.

Richards, G. (2000). Tourism and the world of culture and heritage. *Tourism Recreation Research*, 25(1): 9-17. <https://doi.org/10.1080/02508281.2000.11014896>

Richards, G., Wilson, J. (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management*, 27: 1209-1223. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.06.002>

Rossidis I (2015) Business Excellence as a tool of developing new business steps. In: *Dimensions of entrepreneurship*. Ath. Stamoulis, Athens

Rossidis, I. (2015) Business Excellence as a tool of developing new business steps. In: *Dimensions of entrepreneurship*. Ath. Stamoulis, Athens

Shishmanova, M.V. (2015). Cultural tourism in cultural corridors, itineraries, areas and cores networked. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 188: 246-254. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.382>

Snowball, J. & Courtney, S. (2010) Cultural heritage routes in South Africa: effective tools for heritage conservation and local economic development? *Dev South Afr* 27:563–576. <https://doi.org/10.1080/0376835X.2010.508589>

Strauss, C.H., Lord, B.E. (2001). Economic impacts of a heritage tourism system. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 8(4): 19

Terkenli, T.S. & Georgoula, V. (2022), *Tourism and Cultural Sustainability: Views and Prospects from Cyclades, Greece*. *Sustainability*, 14, 307. <https://doi.org/10.3390/su14010307>

Terzić, A., Bjeljac, Ž. (2016). Cultural routes - crossborder tourist destinations within southeastern Europe. *Rutele Culturale - Destinații Turistice Transfrontaliere în Europa de Sud-Est*, 15(2): 180-188. <https://dx.doi.org/10.5775/fg.2067-4635.2015.041.dCultural>

UNESCO (1982) Mexico City declaration on cultural policies world conference on cultural policies. Διαθέσιμο στο: <https://culturalrights.net/en/documentos.php?c=18&p=190>, Τελευταία ανάκτηση: 10/07/2022

United Nations (2015) *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*; Resolution Adopted by the General Assembly on 25 September 2015; United Nations: New York, NY, USA.

Vasiliadis, L., Belias, D. (2020). The Value of Cultural Routes in Greece: Examination of the Current Situation. In: Kavoura, A., Kefallonitis, E., Theodoridis, P. (eds) *Strategic Innovative Marketing and Tourism*. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-36126-6_119

Vasiliadis, L., Trivellas, P., Belias, D., Meleas, J., Kyriakou, D., Koustelios, A. (2016) Cultural tourism revisited: the case of Thessaly. In: *Tourism and culture in the age of innovation*. Springer, Cham, pp 69–78. https://doi.org/10.1007/978-3-319-27528-4_4

Weaver, D.B. (1995). Alternative tourism in Montserrat. *Tourism Management*, 16(8): 593-604. [https://doi.org/10.1016/0261-5177\(95\)00082-8](https://doi.org/10.1016/0261-5177(95)00082-8)

Wurzburger, R., Aageson, T., Pattakos, A., Pratt, S. (2009). *Creative Tourism, a Global Conversation*. Sunstone Press, New Mexico, 87-89.

Zabbini, E. (2012). Cultural routes and intangible heritage. *AlmaTourism*, 3(5): 59-80. <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/3188>

Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας. Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση. Αθήνα: ΣΕΑΒ.